

*Erken Christus als uw Heer en eer hem met heel uw hart.
Vraagt iemand u waarop de hoop die in u leeft gebaseerd is,
wees dan steeds bereid om u te verantwoorden.
Doe dat dan vooral zachtmoedig en met respect,
houd uw geweten zuiver.*

(1 Petrus 3, 15-16)

*Twist met de mensen van het boek slechts op de beste manier,
behalve met degenen onder hen die onrecht plegen, en zegt:
'Wij geloven in wat naar ons is neergezonden
en in wat naar jullie is neergezonden.
Onze god en jullie god is één.
En wij geven ons over aan hem.'*

(Koran 29, 46)

*Ik geef mijn leven voor de schapen.
Ik heb nog andere schapen, die niet uit deze schaapskooi komen.
Ook die moet ik hoeden, ook zij zullen naar mijn stem luisteren:
dan zal er één kudde zijn, met één herder.*

(Johannes 10, 15-16)

*God is onze Heer en jullie Heer;
wij hebben onze daden en jullie hebben jullie daden.
Er is tussen ons en jullie geen tegenspraak;
God zal ons samenbrengen en bij Hem is de bestemming.*

(Koran 42, 15)

Inhoud

Voorwoord	6
INLEIDING	8
HOOFDSTUK 1. 'DE DIALOOG TUSSEN MOSLIMS EN CHRISTENEN' IN DE LITERATUUR	12
1. Christelijk-islamitische contacten en dialoog	12
1.1. Geschiedenis van de christelijk-islamitische contacten	12
1.2. Geschiedenis van de christelijk-islamitische dialoog	13
1.3. Dialoog tussen moslims en christenen vandaag	14
2. Vlaamse auteurs over 'de dialoog tussen moslims en christenen'	16
2.1. J. Leman 'Muslims and Christians: The Urgency of Dialogue and Collective Engagement. An anthropological approach' (2003)	16
2.2. E. Platti 'Islam, van nature een vijand?' (2003)	18
2.3. U. Vermeulen 'Islam en christendom. Het onmogelijke gesprek?' (1999)	19
3. Wat begrijpt men onder 'interreligieuze dialoog'?	21
HOOFDSTUK 2. ONDERZOEKSVRAGEN EN METHODOLOGIE VAN HET ONDERZOEK	24
1. Afbakening van het onderzoeksdomein en onderzoeksvragen	24
2. Methodologie	26
2.1. 'Anthropology at home'	27
2.2. Veldwerk	28
2.3. Analyse van de verzamelde data	31
HOOFDSTUK 3. INTERRELIGIEUZE RELATIEOPBOUW: TERMINOLOGIE EN VLAAMSE VOORBEELDEN	33
1. Georganiseerde, interreligieuze 'dialoog'	34
2. Indeling van de interreligieuze, relatieopbouwende activiteiten	35
3. Interreligieuze relatieopbouw in Vlaanderen	39
3.1. Enkele initiatieven die nauw aansluiten bij spontane en interculturele dialoog	39
3.2. Voorbeelden van interreligieuze dialoog en diapraxis	40
3.2.1. Interreligieuze dialoog over de geloofsleer	40
3.2.2. Interreligieuze dialoog over maatschappelijke onderwerpen	43
3.2.3. Interreligieuze diapraxis: gebed en meditatie	43
3.2.4. Interreligieuze diapraxis: ontmoeting en samenwerking	44

3.3.	Het Vlaamse veld van relatieopbouw tussen christenen en moslims	45
HOOFDSTUK 4. RELATIEOPBOUW IN VLAANDEREN: ISLAMITISCHE EN CHRISTELIJKE		
	ACTOREN	47
1.	De plaats van interreligieuze dialoog binnen christendom en islam	47
1.1.	De houding van het Vaticaan tegenover interreligieuze dialoog	48
1.2.	Islamitische auteurs over interreligieuze dialoog	49
2.	Motivatie van christelijke en islamitische betrokkenen	51
2.1.	Invloed van geloofsleer en religieuze autoriteiten op het engagement van betrokken moslims en christenen in Vlaanderen	52
2.2.	Andere mogelijke beweegredenen van deelnemers en organisatoren	54
3.	Actoren van relatieopbouwende activiteiten in Vlaanderen	57
3.1.	Organisatoren	57
3.2.	Deelnemers	58
HOOFDSTUK 5. RELATIEOPBOUW IN VLAANDEREN: ONDERWERPEN EN DOELEN		
1.	Onderwerpen van relatieopbouw tussen moslims en christenen	61
1.1.	Meer aandacht aan de islam dan aan het christendom	62
1.2.	Nadruk op de gelijkenissen tussen beide godsdiensten	63
2.	Doelen van relatieopbouw tussen moslims en christenen	64
2.1.	Vergroten van de kennis over de andere godsdienst	65
2.2.	Bevorderen van de persoonlijke contacten tussen moslims en christenen	67
HOOFDSTUK 6. RELATIEOPBOUW IN VLAANDEREN: HINDERNISSEN		
1.	Publieksbereik	69
1.1.	Demografische categorieën die moeilijk te betrekken zijn bij relatieopbouw	70
1.2.	Beweegredenen van niet-deelnemers	71
1.2.1.	Tijdsgebrek	72
1.2.2.	Onvoldoende informatie over het bestaan van dergelijke activiteiten	72
1.2.3.	Onvoldoende kennis over de eigen godsdienst	72
1.2.4.	Moeilijkheden binnen de eigen geloofsgemeenschap als prioriteit	73
1.2.5.	Ongeloof in het nut van relatieopbouwende activiteiten	74
1.3.	Tegenkantingen	75

2.	Kenmerken van islam en christendom	76
3.	Organisatorische en financiële problemen	81
4.	De problematische context van de relatieopbouw	82
HOOFDSTUK 7. CONCLUDERENDE BESCHOUWINGEN:		
HUIDIGE SITUATIE EN TOEKOMST VAN DE RELATIEOPBOUW TUSSEN		
CHRISTENEN EN MOSLIMS IN VLAANDEREN		
		84
1.	Houding van de meeste moslims en christenen tegenover relatieopbouw	84
2.	Nut van de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen	86
3.	Evaluatie van de relatieopbouw door de respondenten	89
BESLUIT		
		91
Bijlage 1	Overzicht van de bijgewoonde initiatieven	I
Bijlage 2	Overzicht van de geïnterviewde personen	II
Bijlage 3	Organisaties die werken aan de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen	IV
Referenties		X

Voorwoord

Het kiezen van een onderwerp voor deze eindverhandeling, bezorgde me verschillende slapeloze nachten. Nu mijn onderzoek naar 'de dialoog tussen moslims en christenen in de Vlaamse samenleving' afgewerkt is, kan ik opgelucht ademen: ik heb een thema gekozen, dat me nauw aan het hart is gaan liggen. Verschillende mensen hebben mee gezorgd voor deze goede afloop. Daarom...

... Dank u wel, professor Marie-Claire Foblets, voor uw kritische blik en lieve aanmoedigingen als promotor van deze eindverhandeling en voor de boeiende colleges die ik drie jaar graag bij u gevolgd heb.

... Bedankt, aan de vriendelijke zusters die mij zo hartelijk verwelkomden in Genk; de leden van ROMC van KMS; de mensen die ik 'verplichtte' bepaalde televisiedebatten te bekijken en te becommentariëren; en natuurlijk aan alle twintig respondenten. Ik heb vele malen van de islamitische en van de christelijke gastvrijheid mogen genieten.

... Dank je wel aan al mijn vrienden en familieleden, die steeds opnieuw interesse toonden in de vorderingen van mijn onderzoek. Jullie hielpen me bepaalde zaken te relativiseren en me over andere meer te verwonderen. Mama, papa, Jana, oma, opa en oom Jan, bedankt. Jullie hebben het woord 'dialoog' vast meer gehoord dan jullie lief was.

D'ordinaire, lorsqu'un auteur arrive à la dernière page, son vœu le plus cher est que son livre soit encore lu dans cent ans, dans deux cents ans. (...) [Pour ce livre] je formulerai le vœu inverse: que mon petit-fils, devenu homme, le découvrant un jour par hasard dans la bibliothèque familiale, le feuillette, le parcourt un peu, puis le remette aussitôt à l'endroit poussiéreux d'où il l'avait retiré, en haussant les épaules, et en s'étonnant que du temps de son grand-père, on eût encore besoin de dire ces choses-là.

(Amin Maalouf 1998: 211)

Mijn wens aan het einde van het schrijven van deze eindverhandeling over de relatieopbouwende activiteiten tussen moslims en christenen in Vlaanderen is dat wanneer iemand binnen honderd jaar deze eindverhandeling in de kelder van een bibliotheek doorbladert, glimlacht bij de idee dat het een eeuw voordien nog noodzakelijk was 'dialoog tussen moslims en christenen' op allerlei manieren te bevorderen, dat moslims en christenen elkaar weinig persoonlijk kenden en er nog zoveel misverstanden leefden. Ik hoop met andere woorden dat deze eindverhandeling ertoe kan bijdragen dat de relatieopbouwende activiteiten tussen moslims en christenen bekendheid verwerven en dat mensen die zich hiervoor inzetten hun doelen bereiken.

Voor vele mensen zal dit vandaag *ijdele hoop* lijken. Deze lezers zullen de analyse van de relatieopbouwende activiteiten, die in deze eindverhandeling uiteengezet wordt, misschien als naïef en dromerig bestempelen. Aangezien de opzet van het onderzoek inductief en *actor-oriented* is, tracht ik in deze verhandeling de visie, angsten en hoop van de betrokkenen zo getrouw mogelijk weer te geven. Wanneer ik besluiten trek, zijn dat volgens mij besluiten waarmee moslims en christenen die zich inspannen voor de relatieopbouw akkoord gaan. De algemene houding van deze betrokkenen is hoopvol. Doorheen het onderzoek lijkt een aspect van de huidige relatieopbouw tussen moslims en christenen door de betrokkenen daardoor weinig belicht, met name de huidige spanningen in de wereld tussen moslims en het Westen of tussen moslims en christenen. In het vijfde hoofdstuk komt de visie van de betrokkenen hierover kort aan bod. Een uitgebreide antropologische analyse over dit kader zou zeer nuttig zijn, maar ligt – helaas – buiten het bereik van deze eindverhandeling.

Wanneer ik de laatste hand leg aan deze verhandeling, is in Zuid-Libanon een gewelddadige strijd losgebarsten. De situatie in het Midden-Oosten escaleert en de haat die daardoor gevoed wordt, is te voelen in Vlaanderen. Vele moslims in Vlaanderen voelen zich persoonlijk geraakt door de gebeurtenissen in het Midden-Oosten en de politiek die gevoerd wordt door de Verenigde Staten. Vaak vertaalt zich dat in een afkeer van alles wat westers is. De polarisering in de wereld en in Vlaanderen is steeds sterker te voelen en de houdingen van velen worden naar mijn aanvoelen steeds extremer, fundamentalistischer en gewelddadiger, aan beide kanten. In Vlaanderen lijkt de angst voor ‘de andere’ steeds groter te worden. Als antropoloog en mens vind ik deze vaststellingen enorm angstaanjagend. Deze spanningen hangen als een zwaard van Damocles boven de relatieopbouwende activiteiten die in Vlaanderen georganiseerd worden door hoopvolle en idealistische moslims en christenen. In dit opzicht is deze eindverhandeling dus optimistischer dan hoe ik de toekomst inschat. Door de betrokkenen werd deze situatie immers zeer weinig spontaan aangehaald. Ik ben er echter van overtuigd dat geen van de betrokkenen in een droomwereld leeft, waarin al deze conflicten vergeten worden. Men mag daar echter volgens hen niet door ontmoedigd worden. De ondertitel van het boek ‘Triolog’ van priester Hendrik Hoet, imam Jamal Maftouhi en rabbijn Aharon Malinsky geeft weer wat deelnemers en organisatoren van relatieopbouwende activiteiten tussen moslims en christenen willen zijn: hoopvolle stemmen in een angstige tijd (De Volder 2005). Ik hoop dat in de toekomst steeds meer mensen zich inzetten om zo’n hoopvolle stem te zijn.

Sarai De Graef
Dilbeek, 1 augustus 2006

INLEIDING

In nieuwsberichten wordt men vandaag voortdurend geconfronteerd met mondiale en lokale problemen die geassocieerd worden met de interactie tussen islam, christendom en/of jodendom. Daarbij kan gedacht worden aan de verontrustende situatie in het Midden Oosten met het escalerende Palestijns-Israëlische conflict en de crisis in Irak, de opkomst van religieuze discours in de Verenigde Staten en de landen van de voormalige Sovjetunie, en de interpretatie van de problematische integratie van moslimimmigranten in Europa als een 'clash' tussen christelijke en islamitische tradities. De oorzaak en kern van deze conflicten is vooral van economische of politieke aard. Religie is echter vaak een belangrijke factor in deze conflicten, een grens waardoor de betrokken partijen zich kunnen onderscheiden van elkaar. De media en een groot aantal studies focussen daarom op de destructieve rol van religie. Recenter is men in de academische wereld ook gaan onderzoeken hoe religie gebruikt kan worden in de oplossing van conflicten en het streven naar vrede (zie bijvoorbeeld Abu-Nimer 2001a, 2001b; Coward en Smith 2004).

It is indispensable to further the knowledge of religion as a force in society, not for inappropriate and inhumane purposes, but as a constructive and constituent factor in the designing of a more just society that is built on a fair distribution of wealth, and equitable political and legal framework, racial, ethnic and gender equality and peaceful coexistence. Religion should inspire the much needed solidarity and cooperation to overcome the root causes that endanger the human condition. (Barbara Segaert *in* Timmerman en Segaert 2005: 21)

De focus van deze eindverhandeling ligt op de vraag hoe moslims en christenen in Vlaanderen, geïnspireerd door hun geloof, in dialoog gaan met elkaar, samen activiteiten opzetten en beleven om tot goede relaties tussen beide godsdiensten te komen.

België is lange tijd een relatief homogeen katholiek land gebleven. Vandaag is dat niet langer het geval. Momenteel bestaan er zes erkende erediensden in België: de katholieke (wet van 8 april 1802), de protestantse (1802), de Anglicaanse (1870), de Israëlische (1870), de islamitische (1974) en de orthodoxe (1985). De niet-confessionele levensbeschouwelijke gemeenschappen worden eveneens grondwettelijk erkend (1993). Daarnaast wonen er in België nog zeer veel mensen die een religie of levensbeschouwing aanhangen die niet grondwettelijk erkend is. België is een 'multi-levensbeschouwelijke' samenleving. De meerderheid van de Belgen is echter nog steeds katholiek of heeft sterk

katholieke wortels.¹ Wanneer ik in deze eindverhandeling de term 'christenen' hanteer, worden dus voornamelijk katholieke christenen bedoeld. De tweede grootste religie – en dus de grootste religieuze minderheid – in België (en Vlaanderen) is de islam. De recente literatuur heeft het over 350.000 tot 400.000 moslims in België.² Het gaat daarbij voornamelijk – maar niet uitsluitend – om Marokkanen en Turken, die vanaf de jaren '60 in grote getallen in België toekwamen. De huidige geografische aanwezigheid van de islam in België komt in grote lijnen overeen met de geografie van de migratie: de moslimgemeenschappen bevinden zich voornamelijk in Luik, Charleroi, Limburg, Brussel en Antwerpen.³ Binnen de islam kunnen twee grote ideologische stromingen onderscheiden worden: het soennisme en het sjiïsme.⁴ De meerderheid van de moslims zijn soennitisch (minstens 85 % volgens Esposito (2003: 306)). In deze eindverhandeling heb ik het dan ook over soennitische moslims, wanneer ik de term 'moslims' hanteer. De moslimgemeenschap in Vlaanderen is zeer divers. Behalve verschillen met betrekking tot geloofsovertuigingen en religieuze gebruiken, zijn er etnonationale en socioculturele verschillen. Volgens Ural Manço (2000: 37) hebben de meeste leden van de moslimgemeenschap in Vlaanderen, naast het geloof in één God en Mohammed als zijn profeet, wel nog een kenmerk gemeenschappelijk: "la population musulmane est une catégorie sociale particulièrement vulnérable à l'exclusion sociale et économique."

Deze multiculturele en multireligieuze context van Vlaanderen zorgde in het verleden voor wrijvingen en leidde op bepaalde momenten zelfs tot conflicten. Dat lijkt in de nabije toekomst niet anders te zijn. Het bewaren van de wereldvrede en het overleven van

---

¹ Naast de katholieke christenen zijn de grootste christelijke groepen in Vlaanderen protestanten, Anglicanen en orthodoxen. Ook een aantal kleinere stromingen in de marge, die vaak als sekte worden bestempeld (zoals de Getuigen van Jehova), mogen niet vergeten worden. Deze stromingen verschillen sterk of in mindere mate wat betreft theologie en organisatie van de Kerk. Oecumenische dialoog (dialoog tussen de verschillende christelijke streekings) komt dus voor in België en wordt vaak gecombineerd met de relatieopbouw met moslims. Achtergrondinformatie in verband met het christendom en zijn huidige aanwezigheid in Vlaanderen, België en Europa, vindt men onder andere bij Barrett, Kurian en Johnson 2001; De Pooter 2003; McLeod en Ustorf 2004; McGrath 1997; en Michiels 1991.

² Er bestaan geen officiële cijfers van het aantal moslims in België, aangezien in Belgische volkstellingen niet naar religieuze overtuiging gepeild wordt. Bovendien kent de islam geen 'lidmaatschap'. Er bestaat niet zoiets als een doopregister verbonden aan het islamitische toetredingsritueel. Het nationaliteitscriterium (afkomstig uit een 'islamitisch land') toont zich minder en minder pertinent, aangezien genaturaliseerden en 'tweede en derde generaties' de Belgische nationaliteit bezitten. Bovendien zegt etnische afkomst in principe niets over levensbeschouwelijke overtuiging en zijn er in België een niet te verwaarlozen aantal bekeerlingen.

³ Over de aanwezigheid van moslims en de institutionalisering van de islam in Vlaanderen, België en Europa is de laatste jaren veel literatuur verschenen. In deze eindverhandeling zal dit werk niet herhaald worden. Achtergrondinformatie over de situatie van de islam in Vlaanderen, vindt men onder andere bij Boussetta 2004; Césari 2004; Dassetto 1997; De Ley 1999, 2005; De Pooter 2002; Haddad 1999; Hunter 2002; Kanmaz en El Battiui 2004; Leman 1994, 2000; Lewis 2003; Manço 2000; Mattheeuws 1994; Nielsen 2004; Panafit 1999; Platti 1998; Roy 2003; Shadid en van Koningsveld 1996, 2002; en Van den Broeck 2002.

⁴ De sjiïeten ('de partij van Ali') hebben zich in de achtste eeuw afgesplitst van de 'mainstream islam' omwille van politieke onenigheid over het leiderschap van de *ummah* (gemeenschap van moslims). Later werd deze politieke splitsing versterkt door verschillen wat dogma's en gebruiken betreft. Het soennisme en het sjiïsme delen wel nog de basisprincipes van de islam. Binnen het soennisme bestaan daarenboven vier verschillende rechtsscholen: het hanafisme, het hanbalisme, het shafisme en het malikisme. (zie onder andere Kanmaz en El Battiui 2004: 18; Esposito 2003: 302-303)

multiculturele samenlevingen zijn nochtans uitdagingen waar samenwerking tussen godsdiensten en culturen voor nodig is. Daarom worden vaak voorstellen tot allerhande soorten van 'dialogue' gedaan. "De interculturele dialoog die vandaag vanuit de feiten maar vooral ook vanuit het verlangen naar een leefbare samenleving in de toekomst noodzakelijk wordt, laat zich ook voelen in het veld van religieuze en levensbeschouwelijke waarden en normen, levensstijlen en overtuigingen. (Roebben 2000: 7)" Bepaalde politici, mediafiguren en academici pleiten onder andere voor 'dialogue tussen moslims en christenen'. Het is deze vorm van 'dialogue' die het onderwerp van deze eindverhandeling vormt. De aandacht zal daarbij voornamelijk gaan naar de praktijk: activiteiten die georganiseerd worden om de relaties tussen moslims en christenen te bevorderen. Deze verhandeling is geen theologische of filosofische beschouwing bij 'interreligieuze dialoog', maar een antropologische analyse van de relatieopbouwende activiteiten in het Vlaamse veld. Het onderzoek verliep in drie stappen. Een eerste stap bestond uit een literatuurstudie naar de contacten tussen moslims en christenen en naar 'interreligieuze dialoog'. Een tweede stap in het onderzoek was antropologisch veldwerk 'at home', waarin gebruik gemaakt werd van informele gesprekken, diepte-interviews met twintig christenen en moslims en participerende observatie tijdens 'dialogueinitiatieven'. De kern van deze verhandeling wordt gevormd door de data die verzameld werden tijdens het veldwerk. Verwijzingen en besprekingen van literatuur dienen als achtergrond en fundering van bepaalde argumenten. De derde stap in het onderzoek was het analyseren van de verzamelde data en het schrijven van deze verhandeling.

Het eerste hoofdstuk geeft enkele belangrijke inzichten uit de uitgebreide literatuurstudie weer. Er wordt in algemene termen gezocht naar een beschrijving van 'de contacten tussen moslims en christenen' en 'de interreligieuze dialoog'. Uit de literatuurstudie werden de onderzoeksvragen gedistilleerd die in het tweede hoofdstuk uiteengezet worden. In datzelfde hoofdstuk zal vervolgens de methodologie van het onderzoek duidelijk gemaakt worden. In het derde hoofdstuk worden uit de literatuurstudie en het veldwerk enkele belangrijke conclusies met betrekking tot de terminologie getrokken, die belangrijk zijn voor een goed begrip van het vervolg van deze verhandeling en 'de dialoog tussen moslims en christenen in Vlaanderen'. Er wordt in dat hoofdstuk een onderscheid gemaakt tussen 'relatieopbouw', 'dialogue' en 'diapraxis'. Om de terminologische ontarring te verduidelijken, worden van de verschillende soorten relatieopbouw voorbeelden uit het Vlaamse veld gegeven. Deze schets van de huidige situatie dient als basis voor de volgende drie hoofdstukken, waarin enkele aspecten van de relatieopbouw tussen moslims en christenen uitgediept worden aan de hand van data die verzameld werden tijdens het veldwerk. Hoofdstuk vier concentreert zich op de islamitische en christelijke actoren van de

activiteiten en de motivaties die schuilen achter hun engagement. Hoofdstuk vijf bespreekt de onderwerpen en de doelen van de relatieopbouwende activiteiten. De hindernissen die ondervonden worden bij de organisatie en deelname aan deze activiteiten, vormen het onderwerp van het zesde hoofdstuk. Alle vaststellingen in verband met de huidige relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen worden samengevoegd in het zevende, besluitende hoofdstuk. De visies van de respondenten met betrekking tot de huidige stand van zaken en de toekomst van de relatieopbouw krijgen in dat hoofdstuk aandacht. In het besluit wordt ten slotte een overzicht gegeven van de vaststellingen van deze verhandeling, waardoor enkele concrete raadgevingen voor de toekomst van de interreligieuze relatieopbouw kunnen geformuleerd worden. Achtergrondinformatie bij deze volledige uiteenzetting vindt men in de bijlages. Een eerste bijlage schetst de initiatieven die ik bijwoonde tijdens mijn veldwerkperiode en geeft meteen een idee van het huidige aanbod van activiteiten voor moslims en christenen. In de tweede bijlage vindt men een lijst van de christenen en moslims waarvan ik een diepte-interview afnam. De derde bijlage ten slotte is een lijst van de contactgegevens en een beschrijving van organisaties in Vlaanderen (en Brussel) die zich vandaag inspinnen voor de relatieopbouw tussen christenen en moslims.

De initiatieven en organisaties zullen zeer divers blijken te zijn. Dit is één van de redenen waarom deze verhandeling geschreven werd. In Vlaanderen is men momenteel in wat door een respondent een 'experimenteerfase' wordt genoemd: op verschillende plaatsen wordt op zeer uiteenlopende manieren aan de goede relaties tussen christenen en moslims gewerkt. Het is een interessante oefening te onderzoeken welke soorten van activiteiten welke doelgroepen aanspreken, welke doelen daarbij bereikt kunnen worden en welke hindernissen men meent te moeten overwinnen. Uitwisseling van informatie tussen de verschillende organisaties, die deze verhandeling tracht te vergemakkelijken, lijkt in de huidige situatie zeer belangrijk te zijn. In het volgende hoofdstuk zal bovendien blijken dat men zich in de literatuur voornamelijk concentreert op één bepaalde vorm van dialoog, met name dialoog (op internationaal vlak) tussen vertegenwoordigers van islam en christendom. In de praktijk, waar dit onderzoek zich op toespitst, blijkt deze vorm echter lang niet de enige.

HOOFDSTUK 1

'DE DIALOOG TUSSEN MOSLIMS EN CHRISTENEN' IN DE LITERATUUR

Een eerste stap in dit onderzoek naar 'de dialoog tussen moslims en christenen in Vlaanderen' bestond uit een literatuurstudie naar de verhoudingen en dialoog tussen islam en christendom in het verleden en het heden. De literatuur die deze thema's behandelt, is enorm uitgebreid. Urbain Vermeulen (1999: 71) stelt zelfs dat er van een overproductie van literatuur over de christelijk-islamitische dialoog kan gesproken worden. De meeste van deze werken zijn geen effectieve dialoog tussen moslims en christenen over een bepaald (theologisch) onderwerp. Het gaat veeleer om literatuur over de dialoog zelf: uitwisseling over de betekenis, legitimatie, voorwaarden, middelen en methodes van 'dialoog' (Lønning 2002: 49). Een bijkomende moeilijkheid in de analyse van 'de dialoog tussen moslims en christenen' in de literatuur, is dat dit thema op zeer uiteenlopende manieren benaderd wordt. Over de definitie van 'interreligieuze dialoog' bestaat geen consensus in de literatuur. Alle soorten van 'dialoog' worden bovendien op uiteenlopende manieren geëvalueerd door verschillende auteurs. Aangezien een exhaustief overzicht geven dus niet haalbaar is, zal in dit hoofdstuk een selectie gemaakt worden van enkele ideeën en auteurs. In de volgende hoofdstukken komen nog andere visies aan bod, concreet gelinkt aan vaststellingen uit het veld of opmerkingen van betrokkenen. In het vijfde hoofdstuk zal bijvoorbeeld dieper ingegaan worden op de houding van 'het christendom' en 'de islam' ten aanzien van de interreligieuze dialoog. In dit eerste hoofdstuk wordt eerst een algemene inleiding gegeven in de christelijk-islamitische contacten en de 'dialoog-literatuur' die daaruit is voortgekomen. Vervolgens worden de visies van drie Vlaamse auteurs over 'de dialoog tussen moslims en christenen' uiteengezet. In de derde paragraaf ten slotte wordt op zoek gegaan naar een mogelijke definitie van 'interreligieuze dialoog'. De literatuurstudie vormde de inspiratiebron voor de onderzoeksvragen, die in het tweede hoofdstuk besproken worden.

1. CHRISTELIJK-ISLAMITISCHE CONTACTEN EN DIALOOG

1.1. Geschiedenis van de christelijk-islamitische contacten

Yvonne Yazbeck Haddad (1999: 601-606) onderscheidt vier belangrijke momenten in de geschiedenis van de relaties tussen het christelijke Westen en de moslims. Reeds bij het

begin van de islamitische expansie in de 7de eeuw na Christus namen moslims gebieden in Spanje, Portugal, Zuid-Frankrijk en Sicilië in. Zij werden gestopt in Poitiers in 732 en teruggedreven. Een tweede moment is dat van de christelijke kruistochten en de Reconquista. Deze gebeurtenissen vonden plaats aan de periferie van het islamitische rijk, maar lieten toch een diepe indruk na op de moslims. Met de val van Granada in 1492 kwam een halt aan het bestuur van moslims in West-Europa. Tijdens de Ottomaanse periode vestigden een groot aantal moslims zich in Oost-Europa en daar bekeerde een deel van de bevolking zich tot de islam. Een derde ontmoeting heeft plaats tijdens de westerse koloniale expansie in islamitisch territorium. Ook hier wordt in islamitische literatuur vaak op gewezen. Het christelijke Westen wordt vaak afgeschilderd als geobsedeerd door het bestrijden van de islam op alle fronten (Haddad 1999: 601-604; Nielsen 2004: 1). In de huidige vierde ontmoeting onderscheidt Haddad (1999: 603-604) twee hoofdkenmerken. Enerzijds is er de toe-eigening van het leiderschap over de wereld door de Verenigde Staten, met de daarbijhorende *empowerment* van de staat Israël en de uitvinding van het 'joods-christelijke' wereldbeeld. Anderzijds is er de migratie en vestiging van moslims in de industrielanden van het Westen vanaf de jaren '60, door enerzijds de dynamieken en de vereisten van naoorlogse economische reconstructie en anderzijds factoren gerelateerd aan de ontbinding van de Europese koloniale rijken. Vooral migratie heeft van Europa een multi-cultureel, multi-etnisch en multi-religieus gebied gemaakt en vandaag wordt dit als een zorg en zelfs als een dreigend gevaar beschouwd, voor wat gezien wordt als een homogene westerse samenleving.

1.2. Geschiedenis van de christelijk-islamitische dialoog

De interreligieuze dialoog tussen moslims en christenen kent een even lange geschiedenis. Ook op het ideologische vlak werd vaak een genadeloze strijd geleverd om het grote gelijk. Men ging in de eerste plaats 'de andere' bestuderen om er zich tegen te kunnen verdedigen. Daardoor werden vele misvattingen de wereld ingestuurd. Er werden polemische werken geschreven, waarin vooral de dogmatische verwoording van wat christenen geloven en van wat moslims geloven, werd aangevallen.⁵ Het was pas vanaf de 18de eeuw met het rationalisme van de Verlichting dat de Europese intellectuelen een positievere houding tegenover de islam gingen aannemen. Vooral vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw begon men in christelijke missionaire en oecumenische kringen de

---

⁵ Enkele bekende namen uit de middeleeuwen: Johannes van Damascus vs. Mansûr ibn Sarjûn ibn Mansûr (7de-8ste eeuw), 'Abd al-Masih al-Kindi vs. al-Hâshimi (9de eeuw), Yahyâ ibn 'Adi (10de eeuw) vs. Abû Yûsuf Ya'qûb al-Kindi en 'Isa al-Warrâq (9de eeuw), Ibn Taymiyya ('Responde to Christianity', 14de eeuw), Thomas van Aquino (6de hoofdstuk uit 'Contra Gentiles', 13de eeuw). Zie Platti (2003) voor een analyse van enkele polemische werken.

dialogoog te zoeken met andere godsdiensten. Zo verschenen er wat betreft de islam naast de traditionele oppositie-literatuur pogingen tot beter begrip en toenadering (zie onder andere Platti 2003; Vermeulen 1999; Feroldi 2003; Lønning 2002). Wat de rooms-katholieke Kerk betreft, was een belangrijk moment voor de dialoog met andere godsdiensten het Tweede Vaticaans Concilie (1962-65).⁶ “Dialoog is de nieuwe manier om Kerk te zijn”, zei paus Paulus VI tijdens het Tweede Vaticaans Concilie (*in Painadath* 2004: 29). De documenten *Nostra Aetate*⁷ en het minder gekende *Lumen Gentium* zijn uit dit Concilie voortgekomen en zijn de basis geworden van christelijke initiatieven om de samenwerking en dialoog met moslims te bevorderen. Sinds het Concilie zich positief heeft uitgelaten over de verhoudingen met de islam, zijn rechtstreekse contacten tussen vertegenwoordigers van de beide religies gezocht. Vandaag hebben de meeste officiële gesprekken tussen moslims en christenen plaats op uitnodiging van de christelijke zijde (Vermeulen 1999: 70; Haddad 1999: 626; Lønning 2002: 20). Toch werden ook aan de moslimzijde enkele initiatieven genomen, onder andere door een aantal Turkse universiteiten en door de Koninklijke Academie van Jordanië (Leman 2003: 81). Lønning (2002: 49) merkt op dat er aan christelijke zijde meer analytische voorbereiding plaats vindt – “a fact to which there may be explanations not primarily of a theological kind, but in terms of structural and economic resources, as well as of socio-cultural factors”.

1.3. Dialoog tussen moslims en christenen vandaag

De recente literatuur over ‘de dialoog tussen moslims en christenen’ bespreekt voornamelijk de (internationale) dialoog tussen geleerden van beide godsdiensten. Verschillende auteurs staan redelijk somber tegenover de verwezenlijkingen van deze

---

⁶ Het merendeel van de andere christelijke strekkingen ging van start met de dialoog rond die periode en als reactie op dezelfde uitdagingen als die van het Tweede Vaticaans Concilie. Voor de niet-katholieke christenen is het de World Council of Churches (Wereldraad van Kerken) die een grote rol speelt. De WCC werkt momenteel bijvoorbeeld aan een christelijk-islamitisch forum rond mensenrechten. De rooms-katholieke Kerk is geen lid van deze raad.

⁷ Vooral de derde paragraaf van de tekst *Nostra Aetate* heeft betrekking op de moslims (De volledige Nederlandstalige tekst kan geraadpleegd worden op <http://www.stvitus.nl/concilie/> onder de titel ‘Verklaring over de houding van de Kerk ten opzichte van de niet-christelijke godsdiensten’.):

De Kerk ziet ook met waardering naar de moslims, die de ene God aanbidden, de levende en uit zichzelf bestaande, de barmhartige en almachtige, de Schepper van hemel en aarde, die gesproken heeft tot de mensen. Zij leggen zich erop toe zich met heel hun hart ook aan zijn verborgen raadsbesluiten te onderwerpen zoals Abraham, naar wie het islamitisch geloof graag terug grijpt, zich aan God heeft onderworpen. Hoewel zij Jezus niet als God erkennen, vereren zij Hem toch als profeet en zij eren zijn maagdelijke moeder Maria, die zij somtijds zelfs eerbiedig aanroepen. Bovendien verwachten zij de dag van het oordeel, wanneer God alle mensen doet verrijzen en zal vergelden. Daarom houden zij het zedelijk leven hoog en eren God vooral door gebed, aalmoezen en vasten.

Aangezien in de loop der eeuwen tussen christenen en moslims niet weinig onenigheid en vijandschap is ontstaan, spoort de heilige kerkvergadering allen aan om zich, het verleden vergetend, ernstig toe te leggen op wederzijds begrip en in het belang van alle mensen de sociale rechtvaardigheid, de zedelijke goederen alsook vrede en vrijheid gezamenlijk te verdedigen en te bevorderen.

dialogoog tussen het officiële christendom en de officiële islam.⁸ Dit betekent volgens deze auteurs niet dat er geen dialoog meer zou moeten zijn, maar dat men harder moet proberen. Het alternatief is immers volgens hen een (gewelddadige) confrontatie. C.M. Naim analyseerde in het artikel 'Getting real about Christian-Muslim Dialogue' (1998) enkele recente dialoogmomenten, waarbij de deelnemers verschillend waren, maar waar grotendeels dezelfde dingen gezegd werden. Er werd volgens hem veel nadruk gelegd op de schadelijke gedragingen van het Westen (het christendom) tijdens de Reconquista en de kruistochten, zonder dat de rol van de moslims zelf daarin onderzocht werd. Interreligieuze dialoog veranderde op die manier snel in een vergelijking van het christendom, een geschiedenis zonder geloof, met de islam, een geloof zonder geschiedenis. Bovendien concentreerde men zich volgens hem te veel op juridische aspecten en schriftelijke bronnen van de religies en negeerde men het belevings- en ervaringsaspect. In het vervolg van deze verhandeling zal blijken dat het belang van grootschalige dialoog tussen officiële vertegenwoordigers van islam en christendom in Vlaanderen beperkt is.

Enkele bekende namen uit de hedendaagse, uitgebreide literatuur over de dialoog – voornamelijk tussen officiële vertegenwoordigers van islam en christendom – zijn Maurice Borrmans, Jacques Waardenburg, Kenneth Cragg, Henri Teissier, Michael Fitzgerald, Samir Khalil, Abdoljavad Falaturi, Mohammed Arkoun en Mohamed Talbi. Een opmerkelijke pionier van de dialoog is de Groupe de Recherche Islamo-Chrétien. In 1977 is deze internationale vriendengroep van moslims en christenen begonnen met gezamenlijk onderzoek en reflectie (zie Feroldi 2003). Behalve positieve uitlatingen over interreligieuze dialoog en toenaderingen, kan men in beide kampen ook '*non-believers*' onderscheiden. Eva De Clerq (2003) bespreekt in haar licentiaatsverhandeling verschillende mogelijke filosofische standpunten van christenen en moslims ten aanzien van de interreligieuze dialoog. Aan de christelijke zijde onderscheidt ze drie houdingen: exclusivisme (o.a. Karl Barth en Hendrik Kraemer), inclusivisme (o.a. Hans Küng en Karl Rahner) en pluralisme (o.a. Raimundo Panikkar, Paul Knitter en John Hick). Ook aan moslimzijde bestaan drie soorten houdingen: traditionalisme (o.a. Seyyed Hossein Nasr, Adnan Aslan), islamisme of fundamentalisme (o.a. Sayyid Qutb, Hasan al-Banna) en het modernisme (o.a. Fazlur Rahman).

---

⁸ Derek Suchard is één van deze auteurs. Hij promoveerde in 2006 met een overzicht van de christelijke opvattingen over interreligieuze dialoog doorheen de tijd. De theologie is volgens hem volledig uit de interreligieuze dialoog verdwenen. Enkel maatschappelijke onderwerpen, zoals ethische zaken, mensenrechten, vrede, de positie van de vrouw, komen aan bod. De belangrijkste reden is volgens hem dat de aanhangers van de drie Abrahamitische religies niet van hun geloof willen afstappen. Zij beschouwen zich alle drie als exclusief en beroepen zich op de openbaring. In de praktijk wil de christen niet af van het geloof in Jezus en de moslim aanvaardt Jezus nooit als de Zoon van God.

2. VLAAMSE AUTEURS OVER 'DE DIALOOG TUSSEN MOSLIMS EN CHRISTENEN'

In de hedendaagse literatuur kunnen *believers* en *non-believers* van interreligieuze dialoog onderscheiden worden. De argumenten die gehanteerd worden om de dialoog te bepleiten of als onmogelijk af te doen, zijn zeer uiteenlopend. De visies van de auteurs worden bepaald door hun culturele en religieuze achtergrond. Ook de invalshoek van hun standpunt speelt een grote rol. In de volgende paragraaf worden drie hedendaagse auteurs besproken, die Vlaams en christelijk zijn, maar schrijven vanuit verschillende academische disciplines. Johan Leman en Emilio Platti kunnen als *believers* getypeerd worden. Urbain Vermeulen wordt vaak als *non-believer* aangeduid.

2.1. J. Leman 'Muslims and Christians: The Urgency of Dialogue and Collective Engagement. An anthropological approach' (2003)

Antropoloog Johan Leman (2003) maakt reeds in zijn titel duidelijk dat de verhoudingen tussen moslims en christenen zouden moeten evolueren naar dialoog en gezamenlijk engagement, omwille van twee concrete uitdagingen: de multiculturele samenleving en de wereldvrede (zie ook Lønning 2002: 16). Alvorens aan zijn analyse, die hem tot dit besluit brengt, te beginnen, maakt Leman drie opmerkingen, die nuttige vertrekpunten zijn voor elke discussie over dit onderwerp. Leman (2003: 78) gaat ervan uit dat 'de' islam en 'het' christendom niet bestaan op zichzelf, "but that what exists are: people embracing that they profess Christianity as opposed to people embracing that they profess the Islam". Het zijn de relaties tussen moslims en christenen die in het verleden niet van een leien dakje liepen en het zijn moslims en christenen die nu positieve relaties zullen moeten gaan opbouwen. Leman (2003: 78) wijst er ten tweede op dat de historische gronden voor de relatie tussen christenen en moslims eigenlijk drieledig zijn: in principe kan zijn analyse herhaald worden voor de relatie tussen moslims en joden, christenen en joden en dan nog eens voor de drie godsdiensten samen. Deze opmerking geldt evenzeer voor mijn onderzoek. Islam en christendom worden, ten derde, door Leman (2003: 78) bestudeerd als "*feindliche Brüder*, neighbours in opposition, each other's very close and therefore disquieting difference". Hij bekijkt islam en christendom als exponenten van supra-etniciteit "meaning that both, in terms in which the topic is currently positioned, are dealing with a multitude of 'Western' respectively of 'Arab' nature" (zie Leman 1999; zie ook Leman 1998 voor een uiteenzetting van de antropologische interpretatie van het ontstaan van etniciteit and interetnische antagonistische relaties). In de Vlaamse context wordt de islamitische identiteit vaak

gelijkgeschakeld met die van migranten uit de Arabische wereld. Ook 'christelijk' en 'westers' worden vaak door elkaar gebruikt.⁹

Binnen dit interpretatiekader onderscheidt Leman (2003: 77) vier niveaus: “[1] At the roots of the opposition lie elements of a social nature, [2] worded in cultural terms, [3] legitimised by a selective reading of the past, and [4] mobilizing for ‘new’ and ‘pure’ values in the future.” Er is een sterk ‘wij’-gevoel in beide gemeenschappen, waarbij die ‘wij’ grotendeels gedefinieerd wordt door contrastpunten met de andere gemeenschap. Aan de basis van deze tegenstelling ligt voornamelijk een sociaal-economische discrepantie, die wel grotendeels in culturele of religieuze termen wordt gelegitimeerd (zie ook Barth 1998). Leman (2003: 79) stelt dus het volgende voor: “If Muslims and Christian intelligentsia want to remove the fuse from the powder keg (...) then it is in their interest to help resolve the socio-economic deficit and a lot of injustices experienced by a broad swathe of ordinary Muslims. (...) This is the first level at which dialogue and collective efforts are recommended.” Het is volgens Leman opvallend dat de twee Abrahamitische religies veel gemeenschappelijk hebben, maar de nadruk wordt gelegd op wat hen verschillend maakt. Leman beschrijft *Nostra Aetate* als een positief keerpunt voor de interreligieuze dialoog en vermeldt verschillende initiatieven en auteurs die zich inspannen voor de dialoog. “However, forty years are not enough to undo centuries of negative imaging across communities, particularly since one also has to compete against the negative images propagated by the mass media, and against authors and academics, on both sides, who still feel the need to stigmatise. (Leman 2003: 82)” Om het overbenadrukte culturele verschil te legitimeren, wordt een creatieve en ethnocentrische lezing van de geschiedenis van de eigen en de andere gemeenschap gebruikt. Volgens Leman is dus objectief historisch onderzoek nodig, dat niet tot doel heeft de andere met een schuldgevoel op te zadelen, maar waarvan de resultaten publiek gemaakt worden in een begrijpelijke taal (Leman 2003: 84-85). Ten slotte wijst Leman (2003: 85) nog op twee politieke stromingen die er rechtstreeks belang bij hebben een interetnische en interreligieuze tegenstelling te bevorderen: de extreemrechtse politieke formaties in West-Europa en het islamisme vanuit de moslimwereld. Deze twee bewegingen hebben ‘een Andere’ nodig die voor hen een extreme bedreiging is, want daardoor kan gemobiliseerd worden via extreme emoties. Hij noemt deze bewegingen “the disaster of a ‘myth-symbol’ complex in function of ‘pure’ and monolithic so-called ‘new’ moral values.” Deze krachten leiden volgens Leman tot een

---

⁹ Deze vermenging van religieuze en socio-culturele elementen is volgens enkele respondenten en verschillende auteurs een struikelblok voor interreligieuze activiteiten. Zo benadrukt Wilhelm Maas (1993: 117) bijvoorbeeld dat islam en christendom twee godsdiensten zijn, die ingebed zijn in culturele systemen, maar dat in de huidige berichtgeving en in de literatuur dit onderscheid vaak niet gemaakt wordt. Betrokkenen stelden dat deze fout vele misvattingen veroorzaakt. Er moet volgens hen wel degelijk een onderscheid gemaakt worden tussen islam en de culturen van landen waarin islam de belangrijkste godsdienst is (zie ook Ramadan 2004: 214) en tussen christendom en het Westen (zie ook Leman 2003: 78; Jukko 2001: 212).

democratisch sociaal deficit, waartegen men moet ingaan door dialoog. In debatten over wereldvrede en multiculturele samenleving moeten moslims en christenen een rol spelen.

In both of these life-and-death debates it is up to Islamic and Christian philosophers and theologians, and the Islamologists and historians, as worthy intellectuals, i.e. with no ideological and ethnocentric baggage, to help map out the framework and arguments, and, on reaching consensus, to help spread them among the public at large. (...) This is our collective jihad, the jihad of Christians and Muslims. (Leman 2003: 87-88)

2.2. E. Platti 'Islam, van nature een vijand?' (2003)

Islamoloog en Dominicaans pater Emilio Platti is een bekend figuur in Vlaanderen wat betreft de dialoog met moslims. Platti verblijft als lid van het Institut Dominicain d'Etudes Orientales¹⁰ vaak in Caïro, maar schreef enkele boeken die specifiek betrekking hebben op de Europese en Belgische situatie (1998, 2003). Hij werkt ook actief aan de dialoog in Vlaanderen vanuit het centrum El-Kalima in Brussel (zie bijlage 4). In een informeel gesprek (28 oktober 2005) wees Platti erop dat met betrekking tot de dialoog tussen moslims en christenen een belangrijke onderverdeling moet gemaakt worden tussen enerzijds de dialoog over de dogma's en anderzijds de dialoog over de moderniteit. In zijn ogen kan alleen dialoog over de moderniteit lukken, aangezien de moslims niet veel interesse tonen in de christelijke dogma's. De Koran keurt bepaalde christelijke dogma's zoals de Heilige Drievuldigheid af, dus daar kan geen opening voor de dialoog gevonden worden. Ook in zijn boek 'Islam, van nature vreemd?' stelt Platti twee verschillende vragen: 'islam versus christendom?' (deel 1) en 'islam versus het Westen?' (deel 2). Om de vraag of het christendom en de islam in een onvermijdelijke oppositie staan, te beantwoorden, wijst hij er eerst op dat uit een analyse van de Koran en de Bijbel blijkt dat beide boeken deel zijn van eenzelfde Bijbelse traditie. Beide boeken hebben uiteraard hun eigen gedrevenheid, maar Platti is er van overtuigd dat men om overeenstemming te bereiken geen betekenissen hoeft om te buigen (Platti 2003: 34). "Het is dan ook niet verwonderlijk dat christenen, als ze eenmaal die wortels van islam hebben ontdekt, met groeiend respect islam gaan benaderen. (Platti 2003: 39)"¹¹ Toch blijven er fundamentele verschillen bestaan tussen beide godsdiensten: "Ook al erkennen christenen de immense grootsheid van de islam, toch missen zij precies in zijn boodschap het begrip voor wat hun geloof in

---

¹⁰ Het IDEO werd opgericht door pater Georges Chehata Anawati. Anawati en zijn instituut worden vaak vermeld als belangrijke actoren voor de christelijk-islamitische dialoog.

¹¹ Ook Omar Van den Broeck vindt dat islam en christendom als twee druppels water op elkaar lijken, maar een fundamenteel verschillende visie op de figuur Jezus hebben (2002: 18). Op de theologische verschillen tussen de godsdiensten wordt niet verder ingegaan, aangezien hierover al veel literatuur te vinden is.

de gekruisigde en verrezen Christus betekent. (Platti 1998: 102)” In het tweede deel van ‘Islam, van nature een vijand?’ bespreekt Platti de houding van de islam ten aanzien van de moderniteit. Hij onderzoekt de uitdaging waar de moslims voor staan, namelijk het herdefiniëren van hun identiteit:

Nadat de twee oplossingen van nationalisme en islamisme, die in de twintigste eeuw werden uitgetoet, faliekant zijn uitgevallen, komt nu de kans voor herbronning en herinterpretatie. Laten we hopen dat de schok die de islamwereld nu ondergaat in die zin heilzaam wordt, waardoor de moslims, verre van een bedreiging te zijn voor Europa en het Westen, zich kunnen inschakelen in een vreedzame wereld. (Platti 2003: 220-221)

Pleiten voor een vreedzame samenleving en dialoog met moslims blijft mogelijk, mede omdat islam (...) daarvoor uitermate positieve elementen aanreikt die wezenlijk te maken hebben met humaniteit. En daar is niet alleen de rede mee gemeend, maar fundamenteel ook gerechtigheid, heil en vrede (...) Mensen die daarom bezorgd zijn, zullen elkaar noodzakelijkerwijze vinden en onmenselijkheid aan beide zijden bestrijden. (Platti 2003: 217)

2.3. U. Vermeulen ‘Islam en christendom. Het onmogelijke gesprek?’ (1999)

In tegenstelling tot Lemans uitgangspunt dat dialoog niet tussen religieuze systemen, maar enkel tussen moslims en christenen als personen plaats heeft, is het de dialoog tussen het officiële christendom en de officiële islam die het vertrekpunt is van geschiedkundige, arabist en islamoloog Urbain Vermeulen. “Er is namelijk een verschil tussen de officiële instellingen en de individuele ‘gelovigen’. De eersten zijn star en gevangen in eeuwenoude, soms vastgeroeste doctrines en de anderen zijn vrijer en beweeglijker op het menselijk vlak, maar toch in niet-geringe mate gebonden aan die verstarde stellingen die het eigen gelijk concreet gestalte geven. (Vermeulen 1999: 7-8)”¹² Volgens Vermeulen is de dialoog tussen officiële vertegenwoordigers van de islam en het christendom op gang gekomen na *Nostra Aetate*.

Er moet wel duidelijk gesteld worden dat de christelijk-islamitische dialoog een

---

¹² In de literatuur volgt men veeleer Lemans uitgangspunt, dan dat van Vermeulen: het gaat om een gesprek tussen personen, niet om een gesprek tussen doctrines en niet noodzakelijk om een gesprek tussen officiële vertegenwoordigers (zie onder andere Borrmans 1984: 28; Schumann in von Sicard en Wulfhorst 2003: 11; Jukko 2001: 216). Katrien Alexander (1999) noemt Vermeulens uitgangspunt als punt van kritiek: “Vermeulen heeft het in zijn boek over de islam als godsdienst en over de theologische verschillen tussen islam en christendom, en niet over de vele concrete mensen die dagdagelijks reële verdraagzaamheid voorleven.” In mijn onderzoek en het vervolg van deze verhandeling gaat het ook in de eerste plaats om concrete moslims en christenen die zich inspinnen voor goede verhoudingen met ‘de anderen’.

christelijke signatuur draagt. (...) De christelijke gesprekspartners zijn altijd voorzichtig. (...) Ze willen kost wat kost de dialoog redden en het gesprek niet afbreken. (...) De moslimse deelnemers daarentegen brengen vrij en vrank en zonder aanzien 'des christelijke persoons' onverhuld het standpunt van de islam, of van de islamitische interpretatie, naar voren. (Vermeulen 1999: 72-73)

Daarenboven stelt Vermeulen vast dat moslims bedroevend weinig afweten van de christelijke leer en praktijken, terwijl er wel christenen ijveren voor meer informatieverstrekking over de islam aan niet-moslims. Het gaat volgens Vermeulen (1999: 75) niet alleen om onwetendheid, vaak veroorzaakt door een gebrek aan belangstelling, maar soms ook om een antichristelijke houding. Vermeulen onderscheidt twee categorieën van gespreksonderwerpen: de theologische en de humanitaire. Wat de theologische kant van de dialoog betreft, lijken de verschillen volgens Vermeulen (1999: 77) te groot: "De visie van de Koran (...) op Jezus en het Evangelie maakt duidelijk dat de dialoog hier voor een bijna onoverbrugbare afgrond staat." Een tweede mogelijk gespreksonderwerp zijn de humanitaire thema's: "Hier kan de christelijk-islamitische dialoog misschien een forum zijn om de grootste misbruiken en ongerechtigheden te bestrijden vanuit een religieuze moraal. (Vermeulen 1999: 83)" Niemand weet echter volgens Vermeulen of het christenen en moslims zal lukken op vlak van wereldse zaken aan één kar te gaan trekken.

In zijn nawoord doet Vermeulen, bekend bij de pers en in de academische wereld als een flamboyante persoon, enkele confronterende uitspraken:

De moslims zelf koesteren bewust een verkeerde opvatting van het christendom en de Kerk omdat zij er geen behoefte aan hebben de teksten van het christendom te kennen en te eerbiedigen. (...) Tot nu toe is de dialoog een zaak van specialisten. Aan de moslimzijde gaat het om personen die niet de mening vertolken van de traditionalistische reactionaire schriftgeleerden, predikers, godsdienstleraars die dikwijls over veel charisma beschikken en onvervalste demagogen zijn en eigenlijk tegenstanders van de dialoog. (...) Aan de echte dialoog moet nog hard gewerkt worden en het zal lang duren voor de mentaliteitswijziging, in de eerste plaats bij de moslims, een einde zal stellen aan de hypocrisie die er nu heerst. (...) Er wordt wel gesproken, maar elk zegt het zijne: dat is geen dialoog: dat zijn twee monologen. (Vermeulen 1999: 84)

Vermeulens uitspraken lokten scherpe reacties uit in de pers en op internetfora. Het in Gent gevestigde Centrum voor Islam in Europa (CIE) haalde uit naar de auteur met het verwijt dat hij een 'middeleeuws discours' hanteert (*De Standaard* 6 februari 1999) en de dialoog onterecht als onmogelijk afdoet. In het televisieprogramma *Nachtwacht* (Canvas, 9

november 2002) nam Sami Zemni het op tegen Vermeulen met de argumenten dat Vermeulen te zeer veralgemeent en bovendien de islam los van elke historische context bekijkt, net wat hij de moslims verwijt. Arabisten (Struyf en Pareit 1999) reageerden meteen op deze uitspraken: "In zijn boek geeft [Vermeulen] duidelijk voorwaarden weer voor een kans op slagen; een dialoog kan alleen goed verlopen wanneer moslims afstand doen van hun visie op het christendom vanuit Koranteksten." Volgens verschillende auteurs kan Vermeulens boek dienen als stevige basis die uitnodigt tot het stellen van vragen en tot nadenken over een aantal belangrijke aspecten van de islam. Op internetfora wordt Vermeulen enerzijds verweten bruggen op te blazen en islam onvoldoende te begrijpen, maar wordt hij anderzijds ook bijgetreden en bestempeld als iemand die eindelijk durft te wijzen op wat fout gaat.

3. WAT BEGRIJPT MEN ONDER 'INTERRELIGIEUZE DIALOOG'?

Uit de literatuur bleek dat 'interreligieuze dialoog' op verschillende manieren kan beschreven worden. Ook tijdens gesprekken met betrokkenen uit het veld bleek dat 'dialoog tussen moslims en christenen' zeer ruim wordt geïnterpreteerd. Hoewel er dus duidelijk geen consensus is over de definitie, is het woord populair in ons dagelijks taalgebruik. Bepaalde betrokkenen noemden het zelfs een 'modewoord'. "In onze moderne westerse samenlevingen is alles gebaseerd op een voortdurende dialoog: van burger tot burger, burger tot instelling, instelling tot staat. Niets ontsnapt aan de dialoog. (Neyts en Lallemand op www.intercultureledialoog.be)" In deze paragraaf zal kort geschetst worden hoe 'interreligieuze dialoog' wordt beschreven in de literatuur.

Onder 'dialoog' verstaat men meestal een conversatie over een onderwerp tussen twee of meer partners die er verschillende meningen op na houden. Concepten inzake de zin en de bedoeling van de interreligieuze dialoog lopen evenwel sterk uiteen, gaande van een minimaal doel van wederzijdse verstandhouding en tolerantie, over samenwerking en vriendschap, tot het meest ambitieuze doel van wederzijdse transformatie en groei. (Cornille *in* Roebben 2000: 60)

Naast uiteenlopende ideeën met betrekking tot het doel of het nut van de dialoog bestaan verschillende visies met betrekking tot de gesprekspartners en de gespreksonderwerpen. Wat de gesprekspartners betreft zijn er vele mogelijkheden. Er kan bijvoorbeeld geopteerd worden voor gesprekken tussen officiële vertegenwoordigers van beide godsdiensten of voor gesprekken tussen 'gewone gelovigen'. Een tweede onderscheid dat gemaakt kan worden, is tussen lokale en internationale ontmoetingen. Men kan bijvoorbeeld als

westerse christen met Europese moslims praten, of met moslims uit islamitische landen. Volgens Rik Torfs (*in* Van Impe 2004) hebben lokale ontmoetingen meer kans op slagen: “Hoe grootscheepser de organisatie en hoe belangrijker de leiders, hoe meer de retoriek de praktijk verdringt (...) De lokale initiatieven, waarbij mensen elkaar echt ontmoeten, zijn dus inderdaad efficiënter. Zo’n grote conferentie kan wel een signaal geven wat de noodzaak van de dialoog betreft.” Wat de gespreksonderwerpen van de dialoog betreft, kan een onderscheid gemaakt worden tussen theologische en wereldse of maatschappelijke thema’s (zie ook Vermeulen 1999):

While one addresses mainly doctrinal or theological matters, the other is more oriented toward social, legal, scientific, economic and similar issues, and may therefore be referred to as societal dialogue. It becomes religious in as far as the participants understand themselves as active and convinced members of their respective religious community, and discuss problems on the basis of a religiously motivated and developed ethic and a sense of responsibility. (Schumann *in* von Sicard en Wulfhorst 2003: 12)

Aram I, de voorzitter van de World Council of Churches, vindt het bijvoorbeeld fout de dialoog tussen moslims en christenen enkel in de zin van een theologische dialoog (over religieuze onderwerpen) te bekijken: “Our dialogue must not be an end in itself; it must be oriented towards promoting common values and exploring common ways of working together and living together as one community.” Verschillende auteurs willen nog een stap verder gaan: het opstarten van gemeenschappelijke projecten en bevorderen van collectief engagement. Onder andere Tariq Ramadan (*in* Timmerman en Segaert 2005: 85-100; zie ook Ramadan 2004), wiens visie nog aan bod komt in het vierde hoofdstuk, roept op tot dialoog, maar vindt dat dialoog alleen niet volstaat. Hij pleit voor *shared involvement*, bijvoorbeeld wat betreft onderwijs.¹³

[Dialogue] is only one stage or one aspect of the encounter among the various religious traditions. In Western societies, it is urgent that we commit ourselves to joint action. In dialogue, we soon realize that we hold a great number of convictions and values in common. We understand very quickly that we are facing the same difficulties and challenges. But we rarely move outside these circles of reflection. (...) In philosophical terms, we could say that we know each other in words but not in *action*. (Ramadan 2004: 211)

---

¹³ Hiermee wordt een onderdeel van de dialoog aangeraakt, dat momenteel heel wat aandacht krijgt: interreligieuze dialoog op (katholieke) scholen. Voor een uitgebreide analyse van deze vorm van dialoog: zie onder andere Roebben (2000) en Mennes (2001). In deze verhandeling zal op dit onderwerp niet verder ingegaan worden. Toch moet vermeld worden dat enkele respondenten wezen op de belangrijke functie van het onderwijs. Op school moet volgens hen een basis gelegd worden van correcte informatie over beide godsdiensten en moeten persoonlijke contacten tussen moslims en christenen aangemoedigd worden.

Ook tijdens een lezing op 19 januari 2005 (georganiseerd door Iqra, Gent) drukte Ramadan er op dat christenen en moslims elkaar niet in een discours, maar op het terrein moeten ontmoeten. Ramadan onderscheidt met andere woorden interreligieuze dialoog aan de ene kant en aan de andere kant gezamenlijke actie met het oog op samen-leven. De vraag is dan of gezamenlijke activiteiten, waarbij christenen en moslims samen dingen doen, ook onder 'interreligieuze dialoog' moeten gecategoriseerd worden. Tijdens gesprekken met betrokkenen werd het onderscheid vaak niet gemaakt, maar anderen wezen er dan weer op dat 'dialoog' enkel 'spreken met elkaar' betekent. Ook volgens Marc Colpaert (2002) moet 'interreligieuze dialoog' in nauwe zin gedefinieerd worden, namelijk als "een gesprek over religie dat tegelijk een religieus gesprek zou moeten zijn". Zijn hypothese is dat religiositeit een wezenlijk bestanddeel van elke cultuur is en dus dat interculturele dialoog niet kan groeien als de interreligieuze dialoog daar geen deel van uitmaakt. Het onderscheid tussen interreligieuze en interculturele dialoog is belangrijk, maar wordt in de literatuur en door de respondenten op uiteenlopende manieren omschreven.¹⁴ In het derde hoofdstuk wordt het verschil tussen interreligieuze en interculturele dialoog besproken.

---

¹⁴ Jacques Waardenburg (in Timmerman en Segaert 2005: 181-195) bespreekt de verhouding tussen religieuze identiteit en interculturele dialoog op een verhelderende manier. De betekenis van 'interculturele dialoog' is volgens hem de laatste vijftig jaren sterk veranderd. Verschillende evoluties kunnen onderscheiden worden in het kader waarbinnen de interculturele dialoog plaatsvindt, zoals migratiebewegingen, de opkomst van de economische globalisering en de polarisering in een wereld die als *clash* van beschavingen kan beschreven worden. Ook de ontwikkelingen van de media en de daaruit volgende nieuwe representatie van de wereld spelen volgens Waardenburg een grote rol. Een derde element van verandering is het feit dat mensen overal ter wereld, maar vooral in het Westen, elementen van andere culturen absorberen in hun dagelijkse leven. Interculturele dialoog is een belangrijke vorm van menselijke interactie en communicatie geworden. De religieuze identiteit – in de betekenis dat iemand zich als bijvoorbeeld christen of moslim identificeert – van mensen kan in deze dialoog een belangrijke rol spelen.

HOOFDSTUK 2

ONDERZOEKSVRAGEN EN METHODOLOGIE VAN HET ONDERZOEK

Uit de literatuur, die in het vorige hoofdstuk werd voorgesteld, en verkennende gesprekken met betrokken moslims en christenen, bleek al snel dat het inperken van het onderzoeksveld en het duidelijk definiëren van het onderwerp van deze verhandeling niet vanzelfsprekend was. Een eerste belangrijk aandachtspunt voor mijn onderzoek werd dus het definiëren van 'de dialoog tussen moslims en christenen'. Ook andere onderzoeksvragen kwamen voort uit de literatuurstudie en verkennende gesprekken. Deze onderzoeksvragen worden uiteengezet in de eerste paragraaf van dit tweede hoofdstuk. In die paragraaf wordt eerst een plaats gegeven aan dit onderzoek binnen de bestaande literatuur. Bij de afbakening van het onderzoeksdomein en het opstellen van de onderzoeksvragen moest immers rekening gehouden worden met bestaand onderzoek en literatuur, om het bewandelen van platgetreden wegen te vermijden. In de tweede paragraaf wordt de onderzoeksmethodologie besproken. De theoretische vertrekpunten (*anthropology at home*) en de concrete aanpak van het onderzoek worden geschetst.

1. AFBAKENING VAN HET ONDERZOEKSDOMEIN EN ONDERZOEKSVRAGEN

Vele subdisciplines en denkstromingen kunnen in de antropologie onderscheiden worden. Hoewel deze verhandeling de relatie tussen christenen en moslims onderzoekt, kan ze volgens mij niet geklasseerd worden binnen de subdiscipline 'antropologie van religie'. In deze antropologie van religie hebben de zogenaamde wereldgodsdiensten, zoals het christendom en de islam, minder aandacht gekregen dan de religies van tribale samenlevingen. Het weinige onderzoek dat in de antropologie op wereldgodsdiensten is verricht, gebeurde vooral op lokaal vlak en draaide om de volkse varianten van deze godsdiensten. "Deze omissie is natuurlijk wel verklaarbaar: de grote godsdiensten hebben hun eigen theologen en hun eigen wetenschappelijke specialisten. (Kloos 2002: 111)" Ook deze eindverhandeling richt zich niet in de eerste plaats op een antropologische beschrijving van christendom en islam, hoewel men doorheen deze eindverhandeling beide godsdiensten – hopelijk – beter zal leren kennen. De focus van deze eindverhandeling ligt eerder op een ander onderzoeksdomein binnen de sociale en culturele antropologie, namelijk acculturatie. Peoples en Bailey (1991: 431) definiëren acculturatie als "the sociocultural changes that occur whenever members of two cultural

traditions come into contact". Een belangrijke aanvulling bij deze definitie is dat het om langdurig contact gaat. De laatste jaren zijn vele onderzoeken gevoerd en werken geschreven rond migratie, integratie en multiculturalisme in de Europese context. Het is vooral bij deze literatuur dat dit onderzoek aansluit.

Dit onderzoek richt zich op 'de dialoog' tussen moslims en christenen in Vlaanderen. Het onderzoeksdomein wordt dus op verschillende manieren afgebakend. In de eerste plaats is er de geografische inperking. Lokale Vlaamse initiatieven worden bestudeerd. De literatuur bespreekt eerder interreligieuze dialoog in de internationale sfeer. Binnen het Vlaamse veld bestaan allerhande relatieopbouwende activiteiten. Één specifieke soort van 'dialoog' wordt hieruit opgelicht, met name de interreligieuze 'dialoog' tussen moslims (voornamelijk soennieten) en christenen (voornamelijk katholieken). De derde afbakening van het onderzoeksdomein heeft te maken met het feit dat het om een antropologisch onderzoek gaat. De antropologische discipline kan met zijn *actor-oriented* benadering een interessante aanvulling bieden bij de uitgebreide theologische en historische literatuur die reeds bestaat. Er zal niet dieper ingegaan worden op de theologische inhoud van interreligieuze gesprekken. Die taak is voorbehouden aan theologen. Ook geschiedkundige feiten met betrekking tot 'de dialoog' worden tot een minimum beperkt.

De belangrijkste eerste vraag voor het onderzoek was: **hoe kan 'de dialoog tussen moslims en christenen' eenduidig omschreven worden?** 'Dialoog' is vandaag een modewoord geworden en lijkt wel de ultieme oplossing voor uiteenlopende problemen. Vanzelfsprekend is dit wondermiddel echter niet en wat dialoog precies inhoudt of zou moeten inhouden, lijkt, als men er bij stilstaat, niet te vatten in enkele regels. 'Interreligieuze dialoog' kan zeer veel vormen aannemen: van een gesprek tussen een priester en een imam, over een internetforum toegankelijk voor moslims en christenen (bijvoorbeeld over de kruisiging en nederigheid van Jezus, over contradicties in de Koran of over DNA) tot het samenwerken van christenen en moslims rond een bepaald maatschappelijke thema zoals de vluchtelingenproblematiek. In de literatuur bestaat geen consensus over de definitie van 'interreligieuze dialoog' (zie hoofdstuk 1). In plaats van als onderzoeker van een bepaalde visie uit te gaan over wat 'dialoog' zou moeten inhouden, heb ik tijdens bijeenkomsten en interviews proberen te vatten hoe 'dialoog' door betrokkenen gedefinieerd wordt. Wat begrijpen Vlaamse moslims en christenen onder 'de dialoog tussen moslims en christenen'? Kunnen we de soorten van 'dialoog' waarnaar verwezen wordt, opdelen in groepen? Wat zijn de onderwerpen van deze soorten van 'dialoog'? Wie kan eraan deelnemen? In het derde hoofdstuk zullen deze vragen op een abstracte manier behandeld worden. Er bestaat immers terminologische verwarring waarin

duidelijkheid moet worden geschept voor een goed begrip van de praktijk van 'dialogo tussen moslims en christenen in Vlaanderen'.

Een tweede groep van onderzoeksvragen heeft betrekking op de **praktijk van 'dialogo tussen moslims en christenen' in Vlaanderen**. Welke soorten van 'dialogo' komen voor in Vlaanderen (hoofdstuk 3)? In het vierde hoofdstuk worden de actoren van deze activiteiten bestudeerd. Vanuit de werkgroep RelatieOpbouw Moslims-Christenen (KMS) kwam de vraag te onderzoeken wat mensen ertoe brengt deel te nemen aan initiatieven rond dialogo en relatieopbouw. "Ligt de motivatie in de leer van de Kerk of in wat daarover in de Koran staat? Of gaat het om sociaal engagement uit vrees voor de spanningen in de huidige maatschappij?" vroeg iemand zich af. Hoe staan islam en christendom tegenover dialogo? Vertegenwoordigen de deelnemers 'doorsnee-christenen' en 'doorsnee-moslims'? Wat zijn de onderwerpen en de doelen van deze verschillende Vlaamse initiatieven (hoofdstuk 5)? Welke hindernissen worden ondervonden bij dergelijke activiteiten (hoofdstuk 6)? In deze verhandeling zal met andere woorden de stand van zaken van de relatieopbouwende activiteiten van moslims en christenen in Vlaanderen geschetst worden. Hoe worden de huidige relatieopbouwende activiteiten geëvalueerd door de betrokkenen en hoe zien zij de toekomst in (hoofdstuk 7)?

2. METHODOLOGIE

In het vervolg van dit hoofdstuk worden de methodes, die gebruikt werden om deze onderzoeksvragen te beantwoorden, uiteengezet. Het onderzoek gebeurde in Vlaanderen, een veld waar ik als onderzoekster lid van ben. In een eerste deel van deze paragraaf staan we stil bij de specificiteit van het voeren van onderzoek 'at home'. Zoals ik reeds aangaf in de inleiding, gebeurde het onderzoek in drie stappen. Het vorige hoofdstuk was een neerslag van de literatuurstudie. In het tweede deel van deze paragraaf zal de tweede fase van het onderzoek, de veldwerkperiode, beschreven worden. De analyse van de verzamelde data wordt kort besproken in het derde deel van deze paragraaf.

2.1. 'Anthropology at home'

Het onderscheid tussen 'wij' en 'de Anderen', dat de antropologie sinds haar ontstaan kenmerkt en meestal ondersteund werd door een geografische scheiding, werd na de Tweede Wereldoorlog problematisch, omdat steeds meer mensen uit die andere samenlevingen en culturen zelf onderzoek gingen doen, vaak in hun eigen samenleving. Daarnaast werd ook het werkterrein van westerse antropologen steeds vaker hun eigen

samenleving (zie onder andere Morton 1999). Delmos Jones (1970) noemde deze nieuwigheid '*native anthropology*'. Jackson en anderen (1987) noemden het '*anthropology at home*'. De klassieke antropologie werd bovendien in de jaren '70 van binnenuit bekritiseerd om haar fundamenteel ethnocentrisme, subtiel racisme, koloniale mentaliteit en uitbuiting van de onderzochte populaties. Steeds vaker werd als oplossing voor deze 'crisis in de antropologie' gepleit voor een dekolonisatie van de discipline. Één van de manieren was volgens auteurs als Diane Lewis (1973) '*native anthropology*'.¹⁵ "Today, '*anthropology at home*' is no longer a curiosity, but a perfectly normal part of the enterprise. (Eriksen en Nielsen 2001: 161)" Er bestaat geen echte consensus over de precieze definitie van de termen '*native anthropology*' en '*anthropology at home*'. Ik doel hiermee op onderzoek waarin antropologen groepen of subgroepen gaan bestuderen die ze op de ene of de andere manier als 'hun groep' beschouwen en waarmee ze dus in zekere mate vertrouwd zijn. Om een onderscheid te kunnen maken tussen onderzoek in het Westen en in niet-westerse samenlevingen, verkies ik de term '*anthropology at home*' te gebruiken voor het onderzoek door westerlingen in het Westen (zoals mijn onderzoek) en '*native anthropology*' voor het onderzoek door leden van samenlevingen die voorheen door westerse antropologen werden bestudeerd.

'De native anthropologist' is een onderwerp van debat. In de discussies hierover is de dubbelzinnige rol van de veldwerker duidelijk geworden: "als een buitenstaander die zich tot op zekere hoogte identificeert met de andere samenleving, danwel als een binnenstaander die afstand heeft genomen van zijn eigen samenleving (Kloos 2002: 181)". Verschillende artikelen en boeken zijn geschreven over de voor- en nadelen van het insider- en het outsider-perspectief.¹⁶ Volgens mij hebben beide onderzoeksposities voor- en nadelen en houdt degelijk antropologisch onderzoek in dat de antropoloog zich bewust is van deze verschillende standpunten. Bovendien is men in veel gevallen (zoals in mijn onderzoek) zowel insider als outsider, afhankelijk van de subgroep waarop men de nadruk legt. Het is dan de kunst de voordelen van beide perspectieven uit te spelen.

---

¹⁵ Het is volgens mij naïef te denken dat een overgang van outsider- naar insider- antropologie al het verschil zal maken. Een gedekoloniseerde antropologie houdt voor mij onder andere in dat de onderzoekssubjecten volledige rechten worden toegekend, als echte medewerkers van het onderzoek. De antropoloog moet zich bewust zijn van zijn sociale en politieke positie. Partijdigheid is niet te vermijden, maar daar moet de antropoloog duidelijk over zijn, vooral tegenover de mensen die hij bestudeert. Echte communicatie tussen onderzoeker en onderzochten is nodig. Voor beide partijen zal zo'n samenwerking voordelen opleveren.

¹⁶ Het insider/outsider-debat wordt soms ook beschreven in termen van 'emic' vs. 'etic'. Zie voor een uitwerking van deze begrippen in de etnografie: Marvin Harris (1990). Eenvoudig gesteld komt het emisch perspectief overeen met het insider-perspectief en worden bij emisch onderzoek concepten en categorieën gebruikt die door de gemeenschap zelf gebruikt worden. Het etisch perspectief is dan het toepassen van noties van de buitenstaander op gebruiken of feiten in de onderzochte samenleving. In goede antropologie moet in mijn ogen zowel emische als etische kennis bekomen worden. Een outsider kan leren handelen als een insider en een insider kan leren analyseren als een outsider.

Hoewel naar mijn aanvoelen in de hedendaagse antropologie onderzoek in verre streken bij onbekende stammen met 'vreemde' gebruiken, voor velen nog steeds een lichte voorkeur wegdraagt, koos ik bewust voor 'anthropology at home'. Ik pleit ervoor om in het huidige multiculturele België de kennis die binnen de antropologie ontwikkeld wordt in verband met de aanwezige culturen in het land, te benutten. Hoewel de kennis van deze culturen in het land van oorsprong hierbij ook nuttig kan zijn, is kennis over de contacten tussen verschillende (minderheids)groepen in de Belgische samenleving minstens even belangrijk. Bij het voeren van onderzoek is het van belang een bepaald doelpubliek voor ogen te houden. Om het praktische nut van mijn onderzoek te vergroten, heb ik ervoor gekozen deze verhandeling te schrijven met een dubbel publiek voor ogen: de academische wereld en de betrokkenen in het veld. Met deze laatste groep bedoel ik mensen en organisaties die de relaties tussen moslims en christenen willen bevorderen.

2.2. Veldwerk

Na een voorbereidende leesfase, waarvan het vorige hoofdstuk een neerslag was, moest gestart worden met het veldwerk in Vlaanderen, in de zin van 'anthropology at home'. Aangezien het onderwerp van dit onderzoek zich niet beperkt tot een bepaalde subcultuur binnen de grote Vlaamse cultuur, is het misschien eigenaardig dit onderzoek 'veldwerk' te noemen. Toch heb ik in de mate van het mogelijke geprobeerd de 'wereld van de dialoog' te zien als een veld, als onderzoekssetting. Het onderzoek in het veld gebeurde aan de hand van drie methoden: participerende observatie, informele gesprekken en diepte-interviews. In wat volgt zullen deze drie luiken beschreven worden en zal een idee gegeven worden van de waarde die de verschillende methodes hebben gehad tijdens het veldonderzoek en tijdens het schrijven van deze verhandeling.

Een belangrijk aspect van antropologisch onderzoek is volgens mij 'aanwezig zijn in het veld'. Aangezien mijn onderzoeksveld heel Vlaanderen en de onderzoekspopulatie alle christenen en moslims in Vlaanderen zijn en bovendien ook alle niet-christelijke en niet-islamitische Vlamingen een mening kunnen hebben over deze thematiek, gaat het om een zeer ruim veld. Een eerste luik van mijn onderzoek 'at home' zijn de **informele gesprekken** met familieleden, vrienden en vreemden over de verhoudingen en de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen. Hierbij waren mijn gesprekspartners soms op de hoogte van het feit dat ik onderzoek deed over 'de dialoog', maar anderen niet. Dit leek me echter geen invloed te hebben op wat deze mensen mij vertelden. Informele gesprekken, over mijn onderzoek of over het thema 'de verhouding tussen christendom en islam' hebben mij op vele momenten de ogen geopend en in een

bepaalde richting gestuurd. Binnen dit luik van het veldonderzoek horen ook de media, die ik met betrekking tot het onderwerp 'dialogo tussen moslims en christenen' op de voet gevolgd heb. Na enkele relevante televisiedebatten heb ik korte interviews afgenomen van christenen of moslims, die op mijn vraag het debat bekeken. Deze debatten, waarover informele gesprekken werden gevoerd, zijn opgenomen in de eerste bijlage.

Een tweede luik van het veldonderzoek, **participerende observatie** tijdens 'dialogo-initiatieven' omvatte ook informele gesprekken, maar dan gestructureerd binnen het kader van relatieopbouwende activiteiten die ik bijwoonde. Waar het eerste luik dus vooral niet-betrokkenen betrof, ging het hier steeds om deelnemers en organisatoren van activiteiten voor moslims en christenen. In Vlaanderen zijn er behoorlijk wat initiatieven die de relatieopbouw tussen moslims en christenen willen bevorderen en dialoog willen mogelijk maken. Het gaat daarbij onder andere om lezingen, gebedswakes en ontmoetingsmomenten. Een overzicht van de soorten van initiatieven die bestaan in Vlaanderen, volgt in het derde hoofdstuk, waarin het Vlaamse onderzoeksveld geschetst wordt. De initiatieven die ik bijwoonde, zullen in deze verhandeling niet systematisch besproken worden. Om het overzicht te bewaren, werd een lijst van deze initiatieven opgenomen in de eerste bijlage. Deze bijeenkomsten vormden belangrijke scharniermomenten in mijn veldwerk. Ik deed er aan participerende observatie, waarbij soms de nadruk lag op participatie en soms op observatie, afhankelijk van de mogelijkheden en van de onderwerpen van de bijeenkomsten (zie Esterberg 2002: 57-82; Kloos 2002: 167-181). Één initiatief, de Landelijke Ontmoetingsdag in Gent, verdient bijzondere aandacht. De *workshop* die ik tijdens deze dag volgde (Relatieopbouw tussen christenen en moslims: het Gentse voorbeeld), was zeer boeiend voor mijn onderzoek. Nadat de organisatie 'Interreligieuze en Interculturele Werkgroep Gent' was toegelicht, ontstond een discussie tussen organisatoren van verschillende Vlaamse initiatieven over de moeilijkheden waarmee ze te kampen hebben. Ik heb dit groepsgebesprek opgevat als een 'focusgroepdiscussie'¹⁷ over de moeilijkheden van de relatieopbouw. De deelnemers van deze discussie spanden zich allemaal in voor de interreligieuze relatieopbouw, maar toch kwamen uiteenlopende ervaringen aan bod en gingen de deelnemers over bepaalde aspecten in discussie. Naast deze bijeenkomsten, die open stonden voor iedereen, kon ik nog aan (participerende) observatie doen op twee bijzondere manieren. Ik woonde een vergadering bij van de werkgroep RelatieOpbouw Moslims-Christenen van KMS, waarin

---

¹⁷ Een focusgroep is een bijeenkomst van (meestal minder dan tien) personen met een ongeveer gelijke achtergrond, die een gesprek hebben over een van tevoren bepaald onderwerp, onder begeleiding van een interviewer die een aantal thema's in de groep brengt. Sociale wetenschappers gebruiken deze groepsinterviews vaak om projecten en programma's te evalueren. Focusgroepdiscussies geven in een relatief korte tijd zicht op de gedachten die leven binnen een bepaald circuit van mensen over een bepaald onderwerp. De kracht van de methode ligt in de dynamiek van het gesprek, waarbij allerlei verschillende visies van de deelnemers onderling besproken en genuanceerd worden (zie ook Esterberg 2002: 108-112).

enkele van hun initiatieven werden geëvalueerd en ik bij de leden peilde naar welke aspecten van de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen zouden moeten onderzocht worden. Ik werd daarnaast ook twee dagen rondgeleid in Genk, waarbij ik veel mensen heb ontmoet, uitleg kreeg over het christelijk missieproject in een multiculturele wijk en in de werking van het interreligieuze Abrahamhuis werd ingeleid.

Daarnaast nam ik **diepte-interviews** af van twintig personen, waaronder twee dubbelinterviews. Een overzicht van de respondenten en hun kenmerken, kan men vinden in de tweede bijlage. De interviews duurden gemiddeld anderhalf uur. Ze gebeurden in het Nederlands, met uitzondering van één interview in het Frans en één in het Engels. Ik heb me in deze dieptegesprekken zo veel mogelijk laten leiden door de onderzochte personen zelf. Ik werkte aan de hand van een *topic list*, maar liet ruimte voor meningen en anekdotes die participanten spontaan aanhaalden. Met bijna alle respondenten heb ik een informeel gesprek gehad vooraleer ik het interview afnam, waardoor er steeds een redelijk vertrouwd gevoel heerste tijdens de interviews.¹⁸ De respondenten werden hoofdzakelijk geselecteerd aan de hand van twee criteria: hun geloof en hun ervaring met de 'dialogo tussen moslims en christenen in Vlaanderen'. Bij de 20 personen die werden geïnterviewd, zijn 9 moslims en 11 christenen. Zowel 'gewone gelovigen' als 'religieuzen' zoals zusters, priesters en imams werden geïnterviewd. Bij de christenen waren alle respondenten rooms-katholiek, behalve één respondent die protestant is. Aangezien deze verhandeling niet zal ingaan op de verschillen tussen de christelijke stromingen en hun visie op dialoog, werd hier niet bewust voor gekozen. Deze respondent werd geselecteerd omwille van een ander uitzonderlijk kenmerk: hij verblijft slechts enkele jaren in België en heeft als christelijk Egyptenaar een andere kijk op de Vlaamse situatie. Wat het tweede criterium (ervaring) betreft, kunnen drie groepen onderscheiden worden: (i) mensen die (nog) nooit hebben deelgenomen aan georganiseerde activiteiten ter bevordering van de dialoog, (ii) mensen die dat sporadisch doen of enkele malen gedaan hebben en (iii) organisatoren. Bij de selectie werd bovendien gepoogd mensen met ervaring binnen verschillende organisaties aan bod te laten komen. Ook wat de woonplaats van de respondenten betreft, werd voor variatie gezorgd: 6 respondenten kwamen uit Vlaams-Brabant, 6 uit Limburg, 5 uit Antwerpen, 2 uit Oost-Vlaanderen en 1 uit West-Vlaanderen. Wat moslims betreft ging het vaker om twintigers, terwijl de christenen die ik onderzocht vaak ouder dan 40 waren. Met betrekking tot de verhoudingen van mannen en vrouwen, is er wat de christenen betreft een ongeveer gelijke verdeling (5 mannen en 6 vrouwen). Bij de moslims werden echter

---

¹⁸ Tijdens de interviews heb ik uiteraard getracht mijn visie niet te laten doorschemeren. Dat ik zelf katholiek ben, was echter voor geen van de respondenten een geheim. Dat kan ervoor gezorgd hebben dat christenen misschien eerder dan moslims dachten dat ik hen zou begrijpen. Tijdens de interviews voelde ik zelf geen verschil, maar tijdens de analyse bleek dat christenen meer 'klaagden' over moslims dan omgekeerd.

meer mannen dan vrouwen bevroegd (7 mannen en 2 vrouwen), aangezien de contacten met mannelijke moslims makkelijker te leggen waren voor mij.¹⁹ Hoewel deze selectie niet bewust gemaakt werd, blijkt de verdeling wat betreft leeftijd en geslacht overeen te komen met de verdeling bij de deelnemers aan de dialooginitiatieven, die ik heb bijgewoond. Dat mijn selectie de deelnemersgroep gedeeltelijk weerspiegelt, heeft te maken met de manier waarop ik met mijn respondenten in contact kwam. Enkele respondenten zijn kennissen of kennissen van vrienden of familieleden. De meerderheid van de respondenten zijn echter mensen die ik heb leren kennen op de 'dialoog-initiatieven'.

2.3. Analyse van de verzamelde data

Het onderzoeksproces is zeer ongestructureerd verlopen, te meer omdat ik de agenda van lezingen en dialoogavonden niet zelf kon bepalen. Tijdens de veldwerkperiode werden de verzamelde data regelmatig herlezen en herschikt, als een soort van tussentijdse analyse. Het was op basis van deze tussentijdse bevindingen dat bepaalde initiatieven werden geselecteerd, respondenten gekozen en interviewvragen bijgewerkt. De finale analyse van de data gebeurde grotendeels tijdens het schrijven van dit werkstuk, de derde stap in het onderzoek (zie ook Clifford Geertz 1989 over de antropoloog als schrijver). Deze benadering kan dus als inductief beschreven worden: er werden geen hypothesen vooropgesteld die onderzocht werden, maar stap voor stap werd vanuit de basis meer meer duidelijk, tot een zo volledig mogelijk beeld van de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen bereikt was. Hoewel de verschillende luiken van het veldwerk van belang waren, zijn het in de finale analyse en bij het schrijven van deze verhandeling, vaak de diepte-interviews die het meeste doorwegen. Wat respondenten tijdens interviews aanbrachten, werd vergeleken met data uit andere interviews, uit informele gesprekken, uit momenten van (participerende) observatie en uit de literatuur.

In de volgende vier hoofdstukken van deze verhandeling zal het resultaat van de analyse van de verzamelde data weergegeven worden. Literatuurstudie, veldwerk en analyse zijn verweven in deze weergave. Naar de respondenten wordt verwezen aan de hand van cijfercodes, waarvan men de legende kan vinden in de tweede bijlage. Van betrokkenen waarmee ik informele gesprekken had, worden slechts enkele kenmerken gegeven die van belang zijn in de context waarin ze geciteerd worden, zoals geloofsovertuiging, functie

---

¹⁹ Aangezien ik zelf een vrouw ben, had ik verwacht dat interviews met mannelijke moslims minder vanzelfsprekend zouden zijn, dan interviews met moslima's. Het tegengestelde bleek echter waar. De meeste respondenten leerde ik kennen op 'dialoog-initiatieven'. Daar waren in verhouding iets meer mannelijke dan vrouwelijke moslims aanwezig (zie hoofdstuk 6). De islamitische organisatoren, waarmee ik in contact kwam, waren bovendien steeds mannen. Enkele moslims leerde ik kennen via andere moslims en mannen verwezen me steeds door naar andere mannen.

binnen de godsdienst of mate van betrokkenheid bij 'dialogoog tussen moslims en christenen'. De anonimiteit van alle mensen die meewerkten aan het onderzoek wordt zo gegarandeerd. In de eerste bijlage vindt men een overzicht van de activiteiten die ik bijwoonde, waar ook soms naar verwezen wordt doorheen de volgende hoofdstukken. Het volgende hoofdstuk brengt een abstracte beschouwing over hoe 'dialogoog tussen moslims en christenen' kan beschreven worden. Nadien zal de concrete Vlaamse situatie voorgesteld worden.

HOOFDSTUK 3

INTERRELIGIEUZE RELATIEOPBOUW: TERMINOLOGIE EN VLAAMSE VOORBEELDEN

In de literatuur werd 'interreligieuze dialoog' op verschillende manieren gedefinieerd. Ook in de praktijk – tijdens participerende observatie, informele gesprekken en diepte-interviews – werd deze onenigheid door mij ervaren. “Vraag een willekeurige voorbijganger op straat wat interreligieuze dialoog betekent, en de kans is groot dat je geen antwoord krijgt of dat je verbaasd wordt aangekeken. (Idema 2006: 30)” Zelfs deelnemers en organisatoren van 'dialoog-initiatieven' definiëren 'de dialoog tussen moslims en christenen' op uiteenlopende manieren. In het Vlaamse veld zijn de initiatieven die onder de noemer van 'dialoog' worden georganiseerd daarenboven van zeer diverse vorm.²⁰ Onder de motto's "hoe meer, hoe beter" en "voor elk wat wils" werd die diversiteit door mijn respondenten geapprecieerd. Om duidelijkheid te brengen in de veelheid aan initiatieven die de relatieopbouw van moslims en christenen tot doel hebben en om de spraakverwarring die bestaat omtrent het begrip 'dialoog' uit te klaren, worden in dit hoofdstuk verschillende categorieën van 'dialoog-initiatieven' onderscheiden. Enkele voorafgaande opmerkingen zijn nodig om het domein van dit onderzoek – verder (zie ook hoofdstuk 2) – duidelijk te maken. 'Georganiseerde dialoog' zal in de eerste paragraaf onderscheiden worden van 'spontane dialoog'. Daarnaast wordt ook de grens tussen interreligieuze en interculturele dialoog afgebakend. In de tweede paragraaf wordt dan de indeling in vier soorten van relatieopbouw tussen christenen en moslims, die in de rest van deze verhandeling zal gehanteerd worden, gemaakt. Als uitgangspunt wordt 'interreligieuze dialoog' op een eenduidige manier gedefinieerd. De onderwerpen of thema's waarrond de activiteiten georganiseerd worden zullen een belangrijk criterium vormen in de indeling. Deze abstracte uiteenzetting zal in de derde paragraaf concreet gemaakt worden aan de hand van voorbeelden van de vier soorten relatieopbouw uit het Vlaamse veld. Deze schets van 'de wereld van dialoog en diapraxis in Vlaanderen' vormt de basis voor de volgende hoofdstukken, waarin deze wereld in detail wordt besproken.

---

²⁰ Ook Nederland heeft tientallen organisaties die interreligieus zijn of interreligieuze activiteiten organiseren. In dit verband wil ik de aandacht vestigen op een boekje dat in 2006 verschenen is (Idema 2006). In opdracht van de Stichting Interreligieuze Dialoog hebben vijftig organisatoren van interreligieuze activiteiten via vragenlijsten aangegeven wat volgens hen interessante tips, thema's en ideeën zijn voor dergelijke activiteiten. In het boekje wordt hiervan een compact overzicht gegeven, in de volgende overtuiging: "Te weinig wordt gepraat over de verschillende manieren die er zijn om interreligieuze activiteiten te organiseren. Vaak is hiervoor gewoon niet één 'model' mogelijk, maar zijn meerdere 'modellen' noodzakelijk. (Idema 2006: 8)" Respondenten gaven aan dat ze uitwisseling over uiteenlopende ervaringen nuttig vinden. In het boekje vindt men ook een lijst met Nederlandse interreligieuze organisaties. De derde bijlage geeft een gelijkaardig overzicht van organisaties die werken aan de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen.

1. GEORGANISEERDE, INTERRELIGIEUZE 'DIALOOG'

Tijdens een dubbelinterview met twee bevriende politica's, een christen en een moslim (respondent 5 en 14), werd de nadruk steeds weer gelegd op de analyse van spontane ontmoetingen tussen moslims en christenen. Hoewel ze soms lezingen over de islam bijwoonden en één van hen deelnam aan de Landelijke Ontmoetingsdag van KMS, bleven de vrouwen voortdurend terugkeren naar een analyse van de moeilijke spontane contacten tussen christenen en moslims. 'Tegen elkaar durven spreken' dat was volgens hen echt dialoog. Tijdens het interview met een imam (respondent 20) werd meer over interculturele dan over interreligieuze dialoog gesproken. In de literatuur wordt de verhouding tussen de interculturele dialoog en de interreligieuze dialoog op verschillende manieren gekarakteriseerd, afhankelijk van de definitie die aan 'interreligieuze dialoog' gegeven wordt.²¹ Het interview met de imam was niet het enige gesprek waarin 'dialoog tussen moslims en christen' naar 'dialoog tussen autochtonen en allochtonen' verbreed werd. Een respondent kaartte dit probleem aan vanuit haar ervaring:

Voor ik daar zelf meer over ben beginnen lezen, als ze zeiden 'dialoog' dacht ik gewoon aan integratie, gewoon eigenlijk Belgen en allochtonen die samen praten. Maar als je nadenkt over de term 'interreligieuze dialoog' gaat het dus eigenlijk over godsdienst. (...) Die 'christenen' mag niet veralgemeend worden naar alle Belgen. En dus is het dialoog vanuit dat specifieke feit dat je christen bent. Want dialoog van moslims met autochtonen die toevallig christen zijn, dat is een dialoog met een andere cultuur, niet met een andere religie. Maar dat hangt wel fel samen natuurlijk, cultuur en religie, niet iedereen maakt dat onderscheid. (respondent 3; zie ook Lemans visie in hoofdstuk 1)

In deze eindverhandeling zullen noch de spontane ontmoetingen tussen moslims en christenen, noch de interculturele dialoog behandeld worden. Hoewel spontane gesprekken op de werkplaats, in de winkel of in familieverband belangrijk zijn voor de wederzijdse beeldvorming en relatieopbouw, concentreren we ons in dit onderzoek op de georganiseerde vormen van 'dialoog'. Ik laat ook interculturele dialoog grotendeels buiten beschouwing. Dit betekent geenszins dat interculturele dialoog of spontane ontmoeting volgens mij van geringer belang zouden zijn dan 'dialoog tussen moslims en christenen'.

---

²¹ Over de dialoog met de moslimgemeenschappen in Europa om intercultureel samenleven mogelijk te maken, verscheen recent een interessant document: Manço 2005. Belgische overheidsinitiatieven zijn meestal gericht op interculturele dialoog. Aangezien er een scheiding is tussen Kerk en staat is de Belgische staat immers neutraal. De Belgische overheden, in het bijzonder de besturen van de grote steden, steunen vaak initiatieven die op lokaal niveau georganiseerd worden, op financieel gebied of door aanwezigheid en welkomstwoorden van schepenen of burgemeesters (zie bijlage 4 voor enkele overheidsinitiatieven voor interlevensbeschouwelijke dialoog en www.intercultureledialoog.be over de Commissie van de Interculturele Dialoog, opgericht onder Verhofstadt II, en de plaats van de Interreligieuze Dialoog daarin).

2. INDELING VAN DE INTERRELIGIEUZE, RELATIEOPBOUWENDE ACTIVITEITEN

De interreligieuze dialoog werd door Colpaert (2002) omschreven als “een gesprek over religie dat tegelijk een religieus gesprek zou moeten zijn”. Volgens verschillende auteurs kan echter het gesprek niet alleen over religieuze onderwerpen gaan, maar ook over ethische kwesties, sociale problemen of politieke situaties. Ook de mensen die ik interviewde, onderscheidden deze twee groepen van mogelijke gespreksonderwerpen. Over welke onderwerpen idealiter moeten behandeld worden tijdens dialoog tussen moslims en christenen, bestaat geen consensus. Sommige respondenten vonden het belangrijk bij religieuze onderwerpen te blijven, aangezien ‘het religieuze’ van de gesprekken anders verloren zou gaan of aangezien er om andere thema’s te bespreken andere fora (bijvoorbeeld politieke debatten) bestaan. Anderen vonden dat zowel religieuze als maatschappelijke onderwerpen besproken moeten worden. Een derde groep van respondenten vond dat interreligieuze dialoog over de geloofsleer moeilijk of zelfs onmogelijk is en men zich dus beter beperkt tot het bespreken van maatschappelijke onderwerpen (zie ook Vermeulen 1999).

Het woord ‘dialoog’ betekent volgens het Etymologisch Woordenboek van het Nederlands ‘samenpraak of tweespraak’. Het woord is ontleend aan het Grieks en gevormd uit *dia* (uiteen, dwars doorheen) en *logos* (woord). ‘Interreligieus’ betekent ‘tussen religies’. Aangezien ‘interreligieuze dialoog’ dus letterlijk een gesprek is tussen de aanhangers van twee religies, moet men zich volgens mij niet beperken tot theologische kwesties. In Colpaerts definitie wordt er echter ook op gewezen dat het om een ‘religieus gesprek’ moet gaan. Ik deel zijn mening dat gesprekken een religieuze basis moeten hebben om als ‘interreligieus’ bestempeld te kunnen worden. Interreligieuze dialoog over maatschappelijke onderwerpen zou anders al snel niet meer onderscheiden kunnen worden van spontane ontmoetingen of interculturele dialoog. Wanneer een islamitische verkoper een gesprek heeft met een christelijke klant, is dat geen interreligieuze dialoog. Op het moment dat beide partijen hun religieuze identiteit naar de voorgrond schuiven om in dialoog te treden, kan er in mijn visie van ‘interreligieuze dialoog’ gesproken worden.

Binnen de activiteiten die als interreligieuze dialoog kunnen beschreven worden, kan een indeling gemaakt worden op basis van de gespreksonderwerpen. Een eerste categorie wordt dan ‘**interreligieuze dialoog over de geloofsleer**’ van beide godsdiensten, over religieuze, theologische of doctrinaire kwesties. Uit bijna alle interviews en informele gesprekken kwam naar voren hoe moeilijk deze vorm van dialoog is. Deze dialoog werd door enkele respondenten als een gesprek tussen vertegenwoordigers van de verschillende religies gedefinieerd. De meeste mensen beschreven het als iets dat ver van

hun bed staat, iets “op een hoger niveau”. Velen gaven hiervoor hun gebrek aan kennis over de eigen religie als belangrijkste reden aan. Twee citaten illustreren dit. “Het gaat eigenlijk om harmonieus samenleven. Daar heeft die dialoog tussen theologen niet zoveel impact op. Maar ik zie dat wel als een groot stramien dat daarboven staat en dat eventueel wel een invloed kan hebben, kan doorsijpelen. (respondent 6)” “Een theoretische, theologische dialoog kan enkel tussen geleerden van de godsdiensten – geleerden is een slecht woord, ik bedoel mensen die er zich in verdiept hebben. Lezingen daarover door specialisten kunnen dan weer wel die theologische onderwerpen opentrekken voor de bredere massa. (respondent 3)” De tweede categorie van activiteiten voor christenen en moslims is ‘**interreligieuze dialoog over maatschappelijke onderwerpen**’. De meeste respondenten beschrijven deze vorm als toegankelijker voor een ruim publiek en als beter haalbaar nu en in de nabije toekomst. De thema’s van zulke dialogen kunnen zeer verscheiden zijn en spelen meestal in op de actualiteit. Idema (2006: 11-25) geeft enkele voorbeelden van gespreksonderwerpen: barmhartigheid, discriminatie, identiteit, geweld, opvoeding, relaties, vluchtelingen en de verhouding tussen mannen en vrouwen.

Veel initiatieven die in Vlaanderen bestaan en de opbouw van goede relaties tussen moslims en christenen tot doel hebben, kunnen echter niet in één van deze twee categorieën geplaatst worden, hoewel ze wel vaak als ‘dialoog’ bestempeld worden.²² Twee respondenten benadrukten dat de spraakverwarring maar eens moest ophouden en wezen op het onderscheid dat gemaakt moet worden tussen ‘dialoog’ en ‘relatieopbouw’ of tussen ‘dialoog’ en ‘ontmoeting’.²³ We moeten dus op zoek naar een term die ‘samen handelen’ betekent, als tegenhanger van ‘samen spreken’. ‘Ontmoeting’ dekt deze lading niet, aangezien verschillende activiteiten het louter ontmoeten overstijgen. Bij Kerkwerk Multicultureel Samenleven (KMS) heet de werkgroep die de relaties tussen moslims en christenen wil bevorderen ‘Relatieopbouw Moslims-Christenen’ (ROMC). De oprichters hebben er bewust voor gekozen het woord ‘dialoog’ niet in hun naam op te nemen, omdat ze activiteiten organiseren waarin in de eerste plaats ontmoeting en samen handelen centraal staan. Het werd me als volgt uitgelegd (respondent 11):

Het onderscheid dat wij klassiek maken is dat tussen de interreligieuze dialoog

---

²² Een Indische zuster merkte hierover het volgende op: “Ik vind dat echt raar hier. Iedereen is aan het zoeken voor een dialoog (...) maar bij ons in India leven wij ook met verschillende religies samen. Wij zijn helemaal niet bezig met dialoog over religies, wij leven gewoon samen.” Een Belgische zuster, die India had bezocht, bevestigde dit en vroeg zich af of ‘dialoog’ dan misschien een uitvinding van ons was. (respondent 7 en 6)

²³ Termen die mensen dagelijks gebruiken, kunnen echter niet zomaar aangepast worden, zeker niet door een antropologisch onderzoek. In de eerste plaats moet de indeling die ik in deze eindverhandeling ontwikkel, dus gezien worden als een analyse-instrument. Ik benadruk ook dat de benaming van initiatieven geen aanduiding is van hun waarde. Een initiatief hoeft de dialoog niet te bevorderen of hoeft niet interreligieus te zijn, om maatschappelijke of persoonlijke waarde te hebben. Toch lijkt ‘dialoog’ een zeer positieve connotatie te dragen in onze samenleving en wordt het daardoor graag gehanteerd.

en de relatieopbouw. (...) Dialoog is – zo lees ik het ook wel in enkele stukken – het moment dat je aan een tafel gaat zitten of dat je een aantal academische activiteiten doet waar je je geloofsinhoud aan elkaar gaat uitleggen en gaat debatteren. En waar je begrippen die gebruikt worden in de beide godsdiensten zodanig gaat uitleggen, uitrafelen dat je mekaar beter verstaat.²⁴

‘Relatieopbouw’ kan volgens mij echter niet als tegenhanger van dialoog fungeren. Wanneer relatieopbouw gedefinieerd wordt als de opbouw van goede relaties tussen de aanhangers van beide religies, valt ‘interreligieuze dialoog’ daar immers ook onder voor mij. De benaming ROMC is toch nog correct aangezien in sommige van hun initiatieven de interreligieuze dialoog – vooral over maatschappelijke onderwerpen – aan bod komt. In mijn visie is ‘relatieopbouw’ een overkoepelende term voor dialoog en ‘samen handelen’.

Een term om ‘samen handelen’ aan te duiden, vond ik bij de Deense Lutherse (protestantse) theologe Lissi Rasmussen.²⁵ Zij stelde in 1988 het concept ‘*diapraxis*’ voor en werkte dit uit in haar boek ‘Diapraxis og dialog mellem kristne og muslime’ (1997). Ze definieert ‘*diapraxis*’ als “a relationship in which a common praxis is essential”. *Diapraxis* is voor haar niet de toepassing van dialoog, maar dialoog *als* actie.

Whereas dialogue had tended to lead to theoretical discussions, diapraxis is a way of life, of living out, of acting, of implementing dialogue. It has also been described as “the dialogue of life” or “dialogue in community”. Diapraxis is more than that. It is more than casual conversations at the market, on the street, at festivals, in the course of civic or humanitarian projects. Diapraxis demands that Christians and Muslims live and work with one another toward (...) a more just and participatory society. (von Sicard 2003: 131)

Door samen te werken in de praktijk – in vele gevallen werken voor de vrede of in het teken van de mensenrechten – leren christenen en moslims elkaar kennen en vertrouwen. *Diapraxis* is samenwerking op gelijke basis en door in de eerste plaats te luisteren naar elkaar. Deze methode wordt momenteel door Rasmussen, als pastor van de Lutherse Kerk en als directeur van het Islamisk-Kristent Studiecenter, gebruikt. Door het Lutherse WereldVerbond is de term opgepikt en gedefinieerd als “godsdienst-overschrijdende samenwerking”. In Nederland wordt de term ook hier en daar gebruikt als “het gezamenlijk optreden van moslims en christenen” (bijvoorbeeld door de Stichting Islam en Dialoog in

---

²⁴ Deze respondent beschrijft interreligieuze dialoog als een dialoog over religieuze onderwerpen. Eerder werd echter al vastgesteld dat dialoog over maatschappelijke onderwerpen ook mogelijk is.

²⁵ Rasmussen leidt het Centre for Muslim-Christian Studies in Kopenhagen (Islamisk-Kristent Studiecenter), “which is succeeding for the first time in Europe as a real partnership within an institution promoting and practising dialogue (Ramadan *in* Timmerman en Segaert 2005: 99)”.

Nederland, zie www.islamendialoog.nl). Aangezien het Griekse woord *praxis* 'handelen' betekent, neem ook ik deze term over om de tegenhanger van 'dialogoog' te benoemen. 'Interreligieuze diapraxis' is dan het samen handelen van christenen en moslims op een religieuze basis.

Het onderscheid dat gemaakt werd bij interreligieuze dialoog, namelijk het verschil tussen dialoog over de geloofsleer en dialoog over maatschappelijke onderwerpen, kan worden doorgetrokken naar interreligieuze diapraxis. Men kan de focus op religie bewaren of niet-religieuze activiteiten organiseren. De eerste soort noem ik '**interreligieuze diapraxis: gebed en meditatie**'. Het samen bidden of mediteren van moslims en christenen gebeurt meestal rond een bepaald feest in één van de godsdiensten of rond een thema uit de actualiteit. Een respondent zei over dit soort activiteiten: "Dat vind ik ook een zinvolle weg om toenadering te zoeken. Maar ik mis dan persoonlijk het maatschappelijke daarin een beetje. Maar goed, het kan een manier zijn om signalen te geven. Je moet dan wel al iemand zijn die graag bidt. Het is natuurlijk nooit goed voor iedereen. (respondent 8)." Bij de tweede soort van interreligieuze diapraxis wordt de focus naar het sociale en maatschappelijke aspect verlegd. Het doel van de activiteiten die hier '**interreligieuze diapraxis: ontmoeting en samenwerking**' zullen genoemd worden, lijkt in de meeste gevallen de ontmoeting te zijn: de andere leren kennen en een basis leggen voor goede relaties. Soms gaat het verder en werken christenen en moslims samen aan een project. Deze categorie kan dus allerlei activiteiten omvatten, zoals gezamenlijke optochten, maaltijden of geleide bezoeken aan elkaars kerken en moskeeën. Het is deze laatste vorm van relatieopbouwende activiteiten die Ramadan (*in* Timmerman en Segaeert 2005: 98) 'shared involvement' noemt.

De verhouding tussen dialoog en diapraxis kan in twee richtingen lopen. Diapraxis kan een basis creëren waardoor dialoog mogelijk wordt. Veel respondenten wezen op het feit dat vriendschap of vertrouwen nodig is om in dialoog te kunnen treden. Een respondent beschreef deze visie aan de hand van een metafoor (respondent 11). Om op het platform van de interreligieuze dialoog te komen, is nog een heel eind van een lange trap af te leggen. De werking en activiteiten van ROMC ziet hij als een leuning, waardoor die trap makkelijker kan worden beklommen. Aan de andere kant van de trap maken islamitische verenigingen, die zich inzetten voor de relatieopbouw, ook een leuning. Volgens deze respondent is diapraxis nodig om het platform van de dialoog te bereiken. Een goed begrip van de andere godsdienst is vaak een noodzakelijke voorwaarde voor diapraxis en in bepaalde gevallen is dat goede begrip enkel te bekomen door dialoog. Dialoog komt in die zin vaak voor ter voorbereiding van diapraxis, bijvoorbeeld tijdens vergaderingen over

activiteiten. Heel vaak komen de twee soorten van relatieopbouw samen voor. De volgende paragraaf zal meer duidelijkheid brengen in deze indeling.

3. INTERRELIGIEUZE RELATIEOPBOUW IN VLAANDEREN

Deze theoretische, artificiële grenzen zullen worden geïllustreerd aan de hand van voorbeelden uit het Vlaamse veld. In Vlaanderen spannen verschillende organisaties zich in voor de relatieopbouw tussen moslims en christenen. Deze organisaties zullen niet systematisch besproken worden in deze verhandeling. Er wordt voornamelijk aandacht geschonken aan de activiteiten die zij opzetten. Een beschrijving van de verschillende organisaties (en contactgegevens) vindt men in de derde bijlage. In deze paragraaf worden eerst enkele initiatieven beschreven die het verschil tussen georganiseerde en spontane dialoog en het verschil tussen interreligieuze en interculturele dialoog verduidelijken. Nadien worden voorbeelden gegeven van de vier onderscheiden soorten van relatieopbouwende activiteiten tussen moslims en christenen. Deze paragraaf eindigt met een korte algemene schets van de huidige Vlaamse wereld van relatieopbouw tussen moslims en christenen (zie ook bijlage 1 voor enkele concrete voorbeelden). Deze voorstelling van de Vlaamse situatie zal als basis dienen voor de volgende hoofdstukken.

3.1. Enkele initiatieven die nauw aansluiten bij spontane en interculturele dialoog

Een eerste voorbeeld zijn de vele **lezingen en vormingsactiviteiten** over allerhande maatschappelijke en religieuze onderwerpen. Zij kunnen de aanleiding zijn voor interreligieuze dialoog over maatschappelijke onderwerpen, maar dat is niet altijd het geval. Vaak gaat het immers niet om een gesprek tussen twee partijen, maar om een voorstelling van een visie of een onderwerp door één partij. Als de mogelijkheid bestaat om vragen te stellen na zo'n voorstelling, kan dat wel interessante dialoogmomenten opleveren. Wanneer het om éénrichtingsverkeer gaat, bijvoorbeeld 'kennismaking met de Koran', kan volgens mij niet van een interreligieuze activiteit gesproken worden. De meeste lezingen staan daarenboven niet alleen open voor een christelijk en islamitisch publiek. Het *hot topic* 'islam' trekt tegenwoordig veel geïnteresseerden, maar de doelgroep van zulke lezingen zijn meestal autochtonen. In die gevallen gaat het dus om interculturele dialoog.

Een tweede initiatief dat niet als 'interreligieuze dialoog' kan gekarakteriseerd worden, zijn de **wenskaarten** ter gelegenheid van het einde van de Ramadan. De organisaties KMS en El-Kalima sporen christenen aan deze kaartjes te kopen en af te geven aan moslimburen of -collega's. De wenskaartenverkoop heeft succes. Dit initiatief bevordert de

relatieopbouw tussen moslims en christenen op de meest elementaire manier: het biedt de mogelijkheid de drempel naar de andere toe te overbruggen. Het gaat hier niet om dialoog, tenzij de moslims die zulke kaartjes kregen daarop kaartjes gaan terugsturen naar aanleiding van christelijke feesten. Dit initiatief is geen georganiseerde dialoog of diapraxis, maar een bevordering van de spontane contacten.

Een derde voorbeeld is dat van de internationale **missiezusters**, die zich in de multiculturele en multireligieuze wijk van Sledderlo (Genk) gevestigd hebben. Zij wonen in de wijk en willen daar een open en gastvrij huis zijn met een lage drempel: iedereen kan bij hen terecht. Af en toe worden er interreligieuze activiteiten georganiseerd en de zusters onderhouden een goed contact met de verantwoordelijken van de moskee in de buurt. Hoewel de zusters vanuit hun religieuze overtuiging (het apostolaat van de vriendschap) in de wijk aanwezig zijn, zou ik het merendeel van hun activiteiten niet als interreligieus omschrijven. Het is immers zo dat de contacten langs de kant van de moslims meestal niet religieus, maar sociaal en maatschappelijk geïnspireerd zijn. Wanneer één van de zusters kinderen met hun huiswerk begeleidt, gaat dit om intercultureel éénrichtingsverkeer. Er wordt weinig informatie gevraagd over het christendom. "Maar zij waarderen ons vanuit ons bezig zijn met hen, als wij luisteren naar hen en tijd geven aan hen en hun kinderen. Ons godsdienstig zijn wordt daarop geïnterpreteerd. (respondent 6)" De dialoog begint volgens één van de zusters bij het aanbieden van een pannenkoek of het lenen van een borstel. Er is in hun visie vooral spontane dialoog nodig tussen gewone mensen in gewone situaties.

3.2. Voorbeelden van interreligieuze dialoog en diapraxis

3.2.1. Interreligieuze dialoog over de geloofsleer

Op het Vlaamse niveau komt interreligieuze dialoog over de geloofsleer weinig voor.

Bij de christenen onderling is oecumenische dialoog mogelijk, maar met de moslims is dat op dit ogenblik niet zo. Er zijn wel gewone gesprekken. Ik heb wel veel informele gesprekken, maar dat is iets anders natuurlijk. Tot hier toe zijn er nog geen gesprekken tussen moslimgeleerden en priesters over religieuze onderwerpen. (...) Men moet zich geen illusies maken. Er is geen dialoog tussen moslims en christenen, niet van hoog tot laag, er is er nergens één. Omdat de uitgangspunten op dit ogenblik veel te ver uit elkaar liggen en de gesprekspartners langs moslimzijde onduidelijk zijn. Men kan bijvoorbeeld wel

spreken met de Azhar-universiteit van Caïro of met een bekende imam. Maar als men met één spreekt, zegt iemand anders iets anders.²⁶ (respondent 10)

Als het over deze vorm van dialoog gaat, denken de respondenten dus eerder aan gesprekken tussen leden van de Heilige Stoel en moslimgeleerden, op het internationale niveau. Twee respondenten wezen er op dat men als Vlaming wel goede informatie kan vinden over deze internationale, officiële gesprekken op het internet. Enkele malen werd ik verwezen naar een website over de dialoog tussen moslims en christenen. Dit waren meestal onprofessionele websites, waarop de informatie niet wetenschappelijk correct was. Tijdens verschillende informele gesprekken met moslims werd mij aangeraden de website van Ahmed Deedat te raadplegen, een moslim die in dialoog ging met christenen.²⁷ Deze virtuele interreligieuze dialoog is niet opgenomen in deze verhandeling, omdat het niet om Vlaamse websites gaat. Vaak gaat het bovendien op deze websites en internetfora om een polemische aanval, en niet om dialoog, zowel langs christelijke als langs islamitische zijde.

In Vlaanderen werd veel aandacht geschonken aan het initiatief 'Trialoog'. Priester Hendrik Hoet, rabbijn Aharon Malinsky en imam Jamal Maftouhy kwamen, op initiatief van de Sant'Egidio-gemeenschap sinds 2002 verschillende malen samen om in interreligieus gesprek te gaan. In 2005 werden deze gesprekken door Jan De Volder gebundeld in het boek 'Trialoog'. Het trio kreeg aandacht van tv en radio en werd in maart 2006 zelfs door koning Albert II ontvangen, als steun aan hun 'interreligieuze dialoog'. In het boek worden allerlei onderwerpen behandeld: het leven in de stad Antwerpen, de betekenis van God en geloven in een gesecculariseerd Europa, goed en kwaad, de interreligieuze dialoog en de geloofsleer en -praktijk van de drie godsdiensten. Hun initiatief is een voorbeeld van beide soorten van interreligieuze dialoog: zowel religieuze als maatschappelijke thema's komen aan bod. De verschilpunten wat betreft de geloofsleer tussen de drie godsdiensten worden echter slechts sporadisch aangeraakt en niet uitgediept. Tijdens de persconferentie van het boek, ving ik op dat enkele mensen hierdoor op hun honger bleven zitten. Ook in de media

---

²⁶ In de islam is er immers geen hiërarchie, zoals die binnen de katholieke Kerk bestaat. In het volgende en het zesde hoofdstuk ga ik uitgebreid in op deze moeilijkheid.

²⁷ De officiële website van Ahmed Deedat is www.ahmed-deedat.co.za. Op vele onofficiële websites worden zijn uitspraken gebruikt bij het overtuigen van het ongelijk van de christenen. Een respondent vertelt over een debat tussen Ahmed Deedat en Gary Miller (die zich later bekeerde), dat hij via internet gezien heeft:

Ik heb nog een dialoog gezien op hoger niveau: tussen Ahmed Deedat en Gary Miller. Dat was ook heel goed. Ahmed Deedat was over bepaalde zaken aan het praten en er stond een persoon op in het publiek, die zei 'in de Bijbel staat dit en dit vermeld'. En Ahmed Deedat antwoordde 'bedoelt u niet dat dat in deze en deze vers staat?'. Die kende letterlijk alle bijbels van buiten, Ahmed Deedat. En Gary Miller gaf later in dat interview ook nog toe dat de drie-eenheid niet bestaat, dat dat nergens in de Bijbel staat dat er verschillende Goden zijn. (respondent 16)

Sohail Nakhoda, redacteur van *Islamica Magazine*, zei in een interview (*DeenPort Magazine*, 24 juni 2005): "I think Muslims must gain knowledge of Christianity and move beyond Ahmed Deedat style of confrontational literature and engage in dialogue. (...) Dialogue is not a forum of polemics."

werden vooral vragen over maatschappelijke onderwerpen gesteld tijdens interviews met de drie mannen. De nadruk wordt gelegd op de gelijkenissen tussen de drie godsdiensten.

Volgens Idema (2006: 11-12) wordt de Abrahamitische basis de laatste jaren steeds meer gebruikt. De theologen Hans Küng en Karl-Josef Kuschel zien in deze basis hun heil voor vrede tussen jodendom, islam en christendom. Ook het Abrahamhuis in Genk steunt op de afkomst van eenzelfde aartsvader. De activiteiten die moslims en christenen van het Abrahamhuis organiseren, zijn voornamelijk te categoriseren als diapraxis. Zij zien 'samen leven, samen werken, elkaar leren kennen en instaan voor elkaar' als stappen naar dialoog. Een medewerker van het Abrahamhuis vertelde me dat men tijdens voorbereidende vergaderingen, met de leden van de werkgroep moslims-christenen, soms toch tot interreligieuze dialoog over de geloofsleer (en over maatschappelijke onderwerpen) komt. Een andere respondent vermoedde eveneens dat vergaderingen van interlevensbeschouwelijke werkgroepen vaak plaatsen waren waar bij momenten interreligieuze dialoog over de geloofsleer plaatsvond: "Die mensen die met mekaar samenkomen om iets te organiseren, die zullen waarschijnlijk wel dialoogmomenten hebben, misschien zelfs over religieuze onderwerpen. (respondent 11)" Aangezien deze mensen elkaar al kennen, soms zelfs vrienden zijn, ontstaan zulke gesprekken spontaan en worden ze in sommige gevallen opgenomen in de vergaderingen.

Een respondent noemde de vriendschappelijke basis als voorwaarde voor een interreligieus gesprek over de geloofsleer (respondent 8). Hij is betrokken bij een initiatief in West-Vlaanderen. In 2005 werd daar een interreligieuze dialooggroep opgericht:

We zijn daarvoor in zee gestapt met de Unie der Moskeeën. Die zijn hier in West-Vlaanderen provinciaal georganiseerd. Dus wij proberen ook vanuit het bisdom een aantal mensen daarin te plaatsen als vertegenwoordigers. Dat is een kleine werkgroep van een 8-tal mensen. (...) We lijnen dat wat af omdat we ook de bedoeling hebben een stukje vriendschap te leggen met elkaar, naar het voorbeeld van het boek Trialoog. Ik denk dat voordat je echt inhoudelijk gaat en moeilijke punten aanraakt, er wat vertrouwen moet groeien. Op termijn is dat dus wel de bedoeling dat wij als moslims en christenen over religieuze onderwerpen gaan praten. (...) De vraag is of die poging gaat lukken, dat weet ik niet. We hebben nog maar twee bijeenkomsten gedaan. De sfeer zit goed, maar je voelt wel dat de verwachtingen bij iedereen anders zijn. (...) Van die tweede bijeenkomst was het grootste deel van de groep heel tevreden, maar er waren een aantal mensen die absoluut ontevreden waren. Die mogen niet afhaken, dus het is belangrijk om rekening te houden met al die gevoeligheden.

Deze groep van moslims en christenen plande in de toekomst een gezamenlijke uitstap naar Brussel om de grote moskee en de kathedraal te bezoeken en elkaar in tussentijd beter te leren kennen. Op dit moment zitten zij dus op het niveau van de 'interreligieuze diapraxis: ontmoeting en samenwerking'.

3.2.2. *Interreligieuze dialoog over maatschappelijke onderwerpen*

Zoals de interreligieuze dialoog over de geloofsleer komt ook deze vorm van dialoog vaak voor tijdens vergaderingen waarin diapraxis-activiteiten worden voorbereid.

We komen bij elkaar omwille van feesten in beide religies. Maar wij komen ook bijeen rond maatschappelijke gebeurtenissen. Daar spelen wij ook op in. Onder elkaar dan vooral [binnen de werkgroep]. Bijvoorbeeld bij de cartoons over de profeet Mohammed, vroeg een moslim of we daar geen gesprek over konden hebben om daar een reactie op geven. Daar hebben we nu een tekst rond gemaakt, die nu circuleert bij de moskeeën en kerken. (respondent 9)

De protestantse gemeenschap en het katholieke De Loodsen/Stadspastoraal Antwerpen organiseerden al verschillende 'dialoogavonden' met moslims over maatschappelijke onderwerpen. Er wordt steeds aan de hand van het volgende stramien gewerkt: eerst zijn er getuigenissen van moslims, protestanten en katholieken over een bepaald onderwerp, nadien wordt daar in groepjes over gedebatteerd en de avond wordt afgesloten met een gezamenlijk bezinningsmoment. Thema's die reeds aan bod kwamen zijn de religieuze opvoeding (één avond kwamen de getuigenissen hierover van ouders, een andere avond werd het standpunt van de jongeren besproken) en de solidariteit met het Zuiden.

3.2.3. *Interreligieuze diapraxis: gebed en meditatie*

Verschillende organisaties richten interreligieuze gebedsbijeenkomsten en interreligieuze meditatie in om christenen en moslims samen te brengen.²⁸ Soms worden deze activiteiten voorbereid door een samenwerking van een christelijke en een islamitische organisatie. Vaak worden ook andere christelijke stromingen en andere religies zoals Sikhs en Baha'i bij deze bijeenkomsten betrokken. Regelmatig worden ontmoetings- of dialoogactiviteiten afgesloten met een gezamenlijk bezinningsmoment. Er wordt meestal rond actuele thema's, zoals vrede en gerechtigheid of conflictsituaties in de wereld, gebeden of gemediteerd. Men kan ook vertrekken van een figuur, zoals Abraham/Ibrahim, die voor

---

²⁸ Over samen vieren hebben ROMC en het Abrahamhuis de brochure 'Een stap naar elkaar toe' uitgegeven.

beide godsdiensten belangrijk is. Een derde mogelijkheid is het organiseren van een interreligieus gebed naar aanleiding van een feest in één van de betrokken religies. Het foldertje van het Abrahamhuis beschrijft zo'n gebedswake: "Christenen en moslims zijn dan eerbiedig aanwezig bij de lezing van elkaars Heilige Boeken en bij elkaars gebed." Een werkgroep die zich bijna uitsluitend bezighoudt met deze vorm van diapraxis is de Interculturele en Interreligieuze Werkgroep Gent. In oorsprong ging het bij hen, volgens een christelijk lid van deze vereniging, om een groep van 'dromende christenen'. Toen één van hen een bevriende moslima over het initiatief aansprak, ging de bal aan het rollen. In de werkgroep zitten nu zowel moslims als christenen van verschillende stromingen. Zij bereiden de gebedswakes samen voor en in plaats van gewoon bij elkaar te bidden, hebben ze met de tijd geleerd hoe ze samen kunnen bidden. De eerste gebedswakes gingen door in een makkelijk bereikbare kerk, maar met de tijd zijn ze de plaats van de bijeenkomst gaan aanpassen aan het thema van de gebedswake.

3.2.4. Interreligieuze diapraxis: ontmoeting en samenwerking

Allerlei soorten diapraxis kunnen onder de noemer 'ontmoeting en samenwerking' geplaatst worden. We bespreken hier slechts enkele voorbeelden. Op vele plaatsen werden interreligieuze maaltijden georganiseerd. In de meeste gevallen gaat het hierbij om initiatieven die uitgaan van een bepaalde gemeenschap, die naar aanleiding van één van hun religieuze feesten een andere gemeenschap uitnodigen. Er werden bijvoorbeeld op verschillende plaatsen christenen uitgenodigd door moslimorganisaties voor een *iftar*-maaltijd (verbreken van de Ramadan). Die moslims kregen dan later meestal een 'tegenuitnodiging' van christenen. Ook open-moskee-dagen of bezoeken aan verschillende religieuze gebouwen, met een rondleiding door één van de leden van de betrokken gemeenschap, kunnen in dit verband genoemd worden. Zulke activiteiten bieden meestal een goede gelegenheid om vragen te stellen over de religieuze rituelen en religieuze feesten van de anderen. Bovendien kunnen op zulke bijeenkomsten mensen elkaar op een vriendschappelijk niveau leren kennen. De Landelijke Ontmoetingsdag begon met een internationale maaltijd. Daarna konden werkwinkels gevolgd worden rond islam, christendom en relatieopbouw. De dag werd afgesloten met een gezamenlijk bezinningsmoment. Het ontmoeten stond hier duidelijk centraal en blijkt voor de meeste organisaties prioritair te zijn. Bij alle bijeenkomsten die ik heb bijgewoond, werd door de organisatoren tijd en ruimte voorzien voor ontmoeting.

Wanneer we terugdenken aan Ramadans oproep tot 'shared involvement' en de eigenlijke definitie door Rasmussen van diapraxis 'als gezamenlijke actie', wordt duidelijk dat ook nog een stap verder gegaan kan worden dan louter ontmoeten: samen werken aan een project.

De meeste organisaties waar zowel moslims als christenen in de leidende werkgroep zitten, zijn hier voorbeelden van. Ook wanneer christelijke en islamitische organisaties samen een activiteit voorbereiden, kan gesproken worden van interreligieuze samenwerking. Een bijzonder voorbeeld van deze vorm van diapraxis vinden we bij het 24-uren-huis van het Abrahamhuis. Dat is een interreligieuze werkgroep van christenen en moslims, die mogelijkheden voorziet voor de opvang van mensen in nood.

3.3. Het Vlaamse veld van relatieopbouw tussen christenen en moslims

Een organisator van relatieopbouwende activiteiten stelde vast dat men in Vlaanderen momenteel in een experimenteerfase zit wat betreft relatieopbouw tussen moslims en christenen (respondent 8). Aangezien België lange tijd een homogeen katholiek land is gebleven, is er geen lange geschiedenis van dialoog (Torfs *in* Van Impe 2004). De meeste respondenten zien een positieve ontwikkeling op het gebied van de interreligieuze relatieopbouw. Er bestaat volgens de organisatoren vandaag een interesse aan de basis en steeds meer organisaties zetten zich in voor dialoog en diapraxis tussen moslims en christenen. Van de organisaties die in deze analyse opgenomen zijn, werken de oudste reeds 15 jaar aan de goede relaties tussen moslims en christenen. Een 70-jarige priester bevestigt dat de behoefte aan contact met andere religies nog niet lang leeft: “Er is een groot verschil met vroeger: dan was het verboden een protestantse tempel, laat staan een synagoge, binnen te gaan. En wij aanvaardden dat. Daar hebben we ook een evolutie in doorgemaakt. (...) Tegenwoordig is ‘dialogeren’ echt *in*. Men zegt het omdat men voelt dat er nood aan is. (respondent 1)”

De Vlaamse organisaties die zich inzetten voor de relatieopbouw tussen christenen en moslims werken voornamelijk op het regionale en stedelijke vlak. De Landelijke Ontmoetingsdag van KMS was een uitzondering op deze regel en dit werd dan ook duidelijk vermeld in de naam van deze activiteit. Antwerpen, Limburg, Gent en Brussel (wel vaak in het Frans) worden het meeste genoemd als regio's waar de initiatieven voor de relatieopbouw genomen worden en succesvol zijn. De verdeling komt grotendeels overeen met de migratiegeschiedenis van de moslims. “Ik heb hier in Vlaams-Brabant nog niet veel initiatieven gezien. Maar zijn er hier zoveel moslims? Ik denk het niet. In Limburg en Antwerpen zijn er veel en al lang. (respondent 1)” Volgens een organisator worden tegenwoordig ook steeds meer initiatieven genomen in kleinere steden (respondent 11).

In de volgende hoofdstukken zal de Vlaamse situatie in detail bestudeerd worden. Het vierde hoofdstuk behandelt de actoren van de relatieopbouw. Het vijfde hoofdstuk bespreekt de onderwerpen van de relatieopbouwende activiteiten en de doelen die worden

nagestreefd bij het organiseren en deelnemen. De hindernissen die men daarbij ondervindt, worden besproken in het zesde hoofdstuk. Zo kan men zich een algemeen beeld van de relatieopbouw vormen, dat in het zevende, besluitende hoofdstuk gebruikt wordt om een soort van evaluatie en toekomstvisie te ontwikkelen over de relatieopbouw tussen moslims en christenen in het multireligieuze Vlaanderen.

HOOFDSTUK 4

RELATIEOPBOUW IN VLAANDEREN: ISLAMITISCHE EN CHRISTELIJKE ACTOREN

Aangezien deze verhandeling niet alle soorten van interculturele of interreligieuze dialoog bespreekt, maar zich concentreert op islam en christendom als partijen van dialoog en diapraxis, is het belangrijk bij de specificiteit van deze actoren stil te staan. De visies van islam en christendom met betrekking tot interreligieuze dialoog worden kort besproken in de eerste paragraaf. De vraag is dan echter in hoeverre deze algemene houdingen leven bij de 'gewone' christenen en moslims, die in Vlaanderen de belangrijkste actoren zijn voor de relatieopbouw. In de tweede paragraaf worden de motivaties van deelnemers aan relatieopbouwende activiteiten uiteengezet. De derde paragraaf ten slotte bespreekt concreet wie het initiatief neemt voor de relatieopbouw in Vlaanderen en welk publiek bereikt wordt.

1. PLAATS VAN INTERRELIGIEUZE DIALOOG BINNEN HET CHRISTENDOM EN DE ISLAM

Het is moeilijk de houding van de islam of van het christendom tegenover de dialoog met andersgelovigen af te leiden uit hun Heilige Boeken. Bepaalde passages zijn immers op verschillende manieren te interpreteren of kunnen tegengesproken worden door andere citaten uit hetzelfde Boek. Fred Halliday (2005: 154-155) stelt: "The whole argument about religious texts as being for or against a particular form of action (...) is mistaken. Religious texts, beyond certain core items relating to belief, contain variant prescriptions and judgements about social and political life." Vermeulen (1999: 44-66) vond bijvoorbeeld bij een analyse van de Koran en de Soenna fragmenten waaruit een positieve houding ten aanzien van christenen blijkt, maar ook fragmenten waarin christelijke dogma's worden weerlegd, christenen negatief worden beschreven en de geschriften van christenen vervalsingen worden genoemd. "All religious traditions experience these differences, and depending on the type of reading that is accepted, one may be open to dialogue or absolutely opposed to it. (Ramadan: 2004: 208)" Aangezien deze Heilige Schriften dus geen uitsluitel brengen, moet bestudeerd worden hoe de religieuze autoriteiten van beide godsdiensten tegenover de interreligieuze dialoog staan. Voor de katholieke Kerk wordt de houding van het Vaticaan geschetst. Aangezien er in de (soennitische) islam geen hiërarchie bestaat, is het veel moeilijker om voor de islam één algemene houding ten aanzien van interreligieuze dialoog te omschrijven.

1.1. De houding van het Vaticaan tegenover interreligieuze dialoog

“Dialoog is de nieuwe manier om Kerk te zijn”, zei paus Paulus VI tijdens het Tweede Vaticaans Concilie (*in* Painadath 2004: 29).

Vaak werden negatieve redenen aangevoerd om de christelijke openheid voor de dialoog te verklaren: secularisatie en verlies van aantrekkingskracht en impact van het christendom in het Westen of een zeker gevoel van schuld voortvloeiend uit eeuwenlange agressieve en imperialistische houdingen tegenover andere religies. We kunnen ons echter de vraag stellen of er ook positieve redenen (...) bestaan; of het misschien kan zijn dat de christelijke leer, of tenminste de hedendaagse interpretatie ervan, beantwoordt aan de voorwaarden voor een interreligieuze dialoog. (Cornille *in* Roebben 2000: 59).

De ‘Declaration on the relation of the church to non-christian religions (*Nostra Aetate*)’ uit 1965 stelt dat de Kerk moslims hoogacht en spoort beide partijen aan het verleden te vergeten en zich in te spannen voor wederzijds begrip en voor de bevordering van de sociale rechtvaardigheid, de morele waarden, de vrede en de vrijheid.

Paus Paulus VI en paus Johannes Paulus II zijn zeer sterk in dezelfde geest doorgegaan, daarbij bijgestaan door de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog – het vroegere Secretariaat voor de niet-christenen – met een speciaal bureau voor de relaties met de moslims [Vaticaanse Commissie voor Godsdienstige Relaties met de Moslims]. Dat wijst erop dat de dialoog met moslims in het Secretariaat en de huidige Raad de meeste aandacht heeft gekregen. (Platti 2003: 40)

Paus Johannes Paulus II gaf bij verschillende gelegenheden blijk van een openheid tegenover de islamwereld, die nooit eerder vertoond werd. In 2003 werd in Vaticaanstad het 4de christelijk-islamitische colloquium gehouden rond het thema ‘Waarheid, Rechtvaardigheid, Liefde en Vrijheid: Pijlers van de Vrede’. Acht leden van het Vaticaan en acht leden van de delegatie van de Islamitische Republiek van Iran namen eraan deel.

Over enkele recente ontwikkelingen – een nieuw document en een nieuwe paus – en hun invloed op de dialoog met moslims, is nog niet veel te vinden in de literatuur. Volgens een respondent speelt de Vaticaanse instructie *Erga Migrantes Caritas Christi* (‘De liefde van Christus jegens de migranten’, 2004)²⁹ momenteel een grotere rol dan *Nostra Aetate*. In deze instructie wordt de houding tegenover moslims en interreligieuze dialoog geschetst

---

²⁹ Dit document gaat uit van de Pauselijke Raad voor Migratie en Toerisme. De volledige Nederlandstalige tekst is te vinden op: http://www.katholiekederland.nl/documents/docs/kndoc_Erga.pdf.

vanuit de invalshoek van de migratie. Een tweede ontwikkeling die van belang is voor de dialoog, is dat in april 2005 Joseph Ratzinger, een Duitse kardinaal die niet erg hoog opliep met interreligieuze dialoog, na het overlijden van paus Johannes Paulus II, de nieuwe paus werd. Enkele stemmen maakten zich zorgen over de toekomst van de dialoog. Als paus Benedictus XVI, trekt Ratzinger echter de lijn van zijn voorganger door en verklaarde hij aan moslimleiders dat hij “bruggen van vriendschap wil blijven bouwen”. De positieve houding van het Vaticaan moet echter volgens sommige auteurs genuanceerd worden. “In many ways the pronouncements of John Paul II on islam echo the spirit and letter of Vatican II. (...) Nevertheless, His Holiness often returns to old and conservative attitudes of the Church toward Islam and Muslims. This is particularly the case (...) when he addresses Catholic clerics living in Muslim lands. (Ayoub *in* Sherwin en Kasimow 1999: 170-171)” “It is just a hoax. [The pope] is trying to bluff the people by ‘dialogue’. Actually he is telling his people, don’t convert to Islam, he just uses the word dialogue. (Deedat *in* *Nida’ul Islam Magazine* 1996)”

1.2. Islamitische auteurs over interreligieuze dialoog

Waar er aan katholieke zijde enige vorm van duidelijkheid is, wie namens wie spreekt, is er langs (soennitische) islamitische zijde veel minder doorzichtigheid. “De islam kent geen centraal leergezag en er is ook geen religieus-spirituele leider wiens jurisdictie buiten de nationale staatsgrenzen bindend erkend moet worden. (Vermeulen 1999: 68)” Officieel is er niemand bevoegd om een mening te geven die geldt voor alle soennieten.³⁰ Dé visie van dé islam over dialoog en diapraxis met christenen kan dus niet geschetst worden.³¹ Daarom zullen de visies van drie bekende auteurs weergegeven worden, met name van Tariq Ramadan, Mohamed Talbi en Fethullah Gülen. Deze drie ‘*believers*’ genieten op verschillende manieren bekendheid in ‘de wereld van de interreligieuze dialoog’.

---

³⁰ “L’*autorité religieuse en islam sunnite n’a d’autre source que le degré de piété, l’érudition et les qualités morales de la personne. Les théologiens (al-’oulama) assument un rôle de clarification et d’interprétation du dogme à titre consultatif. L’imam conduit la prière et organise la vie de la mosquée. Il est choisi par la communauté et est révocable par elle. (Renaerts en Manço in Manço 2000: 83)*” Hoewel het ontbreken van een hiërarchie door de meeste moslims als positief wordt gezien, brengt het toch enkele problemen met zich mee, onder andere bij het organiseren van relatieopbouwende activiteiten in Vlaanderen (zie hoofdstuk 6).

³¹ Voor een analyse van de standpunten van enkele gekende moslims: zie Feroldi (2003: 231-345). Hierbij moet vermeld worden dat binnen de islam ook een enorme hoeveelheid van populaire literatuur – dunne boekjes over religieuze aangelegenheden, geschreven door moslimgeleerden – bestaat, waarin de dialoog met andere godsdiensten en het christendom soms het onderwerp vormen. Lønning (2002: 154) bespreekt twee van dat soort *booklets* van de Pakistaanse islamgeleerde Tahir-ul-Qadri: “Islam is presented as historically infallible, Christianity as utterly unreliable.” Ook in België en op het internet zijn verschillende documenten van dat soort te vinden. Zowel de auteurs als de inhoud zijn vaak van bedenkelijke aard. Vooral voor niet-moslims is de waarde en de draagkracht van zulke teksten moeilijk in te schatten. “Certainly Christian communities around the world could be quoted which seem equally prejudiced in their references to Islam. (Lønning 2002: 158)” Voor een analyse van de (populaire) islamitische literatuur over het christendom en de christelijke literatuur over de islam: zie Zebiri 1996.

Tariq Ramadan³² (2004) haalt verschillende passages uit de Koran aan die erop duiden dat God bewust diversiteit geschapen heeft en dat men om conflicten te vermijden de andere moet respecteren en leren kennen. "The Qur'an not only issues a call to dialogue but is also insistent about the form it should take and the way in which it should be conducted. (...) Dialogue is an act of conviction, of listening, of self-awareness, of self-knowledge, and of the heart: together, these qualities constitute wisdom. (Ramadan 2004: 204)" Hoewel de Koran, volgens Ramadans kritische lezing, oproept tot dialoog, volstaat dialoog alleen volgens hem niet. Hij pleit, zoals reeds werd uiteengezet in het eerste hoofdstuk, voor *shared involvement*.

Ook voor de Tunesische geleerde en bekend figuur in de wereld van dialoog tussen (het officiële) christendom en (de officiële) islam, **Mohamed Talbi**, is geen twijfel mogelijk:

Le dialogue, pour l'Islam, est (...) d'abord et a priori une nécessaire et vitale reprise de contact avec le monde. Cela est encore plus urgent et plus salubre pour l'Islam que pour les autres religions, tel le Christianisme qui n'a jamais rompu réellement ce contact, ce qui lui confère aujourd'hui une position relativement privilégiée. (...) La Révélation invite le Prophète et les musulmans à discuter, à nouer le dialogue avec tous les hommes en général, et avec les fidèles des religions bibliques en particulier (Talbi 1972: 7-8).

Talbi verwijst naar al-Ghazali (11de-12de eeuw) en Mohammed Abdu (19de eeuw), die meenden dat bepaalde oprechte en vrome niet-moslims ook eeuwig heil kunnen bereiken.

Il n'est donc pas impossible, aussi bien pour l'Islam que pour le Christianisme (...) de dégager, en s'appuyant sur les textes et même sur une certaine tradition théologique ancienne, une théologie assurant quelque place à la pluralité des voies du salut. (...) En fin de compte, Dieu reste librement et entièrement juge. (...) Nous devons nous abstenir de juger à sa place. (Talbi 1972: 30-32)

De inzichten van de Turkse islamgeleerde **Fethullah Gülen** vormen een inspiratiebron voor verschillende islamitische (Turkse) organisaties die zich inzetten voor interreligieuze relatieopbouw (zoals het Belgische Intercultureel DialoogPlatform en de Nederlandse organisatie Islam en Dialoog).³³ Gülen poogt schijnbaar tegenstrijdige werkelijkheden zoals

---

³² Khadija Mohsen-Finan (*in* Shadid en van Koningsveld 2002: 208) schrijft: "Many young Muslims in France have shown a keen interest in Islam over the past 20 years, yet there are no recognised religious authorities to meet their requirements. This lack of a central supervisory body has meant religious leadership has become fragmented." In deze situatie worden nieuwe activisten aangespoord een nieuwe 'Europese islam' te promoten. Ramadan is hier vandaag een zeer bekend voorbeeld van.

³³ De uiteenzetting over deze geleerde is gebaseerd op een lezing van Koçak Bahattin (Intercultureel DialoogPlatform) tijdens de Landelijke Ontmoetingsdag (19 november 2005), de website van Islam en Dialoog (www.islamendialoog.nl) en de officiële website van Fethullah Gülen (<http://en.fgulen.com>).

moderniteit en authenticiteit, en spiritualiteit en wetenschap met elkaar te verzoenen. Hij is een invloedrijke leider van maatschappelijke en spirituele vernieuwing. Door zijn actieve houding voor het bewerkstelligen van 'onderwijs voor vrede', heeft hij bijgedragen tot de bevordering van de ontmoeting tussen verschillende culturen. In verband met zijn ontmoeting met Paus Johannes Paulus II in 1998 zei Gülen in een interview het volgende: "Vrede, liefde en hoffelijkheid zijn fundamentele zaken binnen de islam. Moslims moeten en mogen geen angst hebben van de dialoog. We zullen niks verliezen wanneer we liefde, respect en hoffelijkheid verkondigen. Integendeel, door dit te doen hebben we meer kans om de zegen van God te verdienen. En dat is toch waar we allen naar streven." Gülen gelooft dat de islam en het Westen of het christendom een basis hebben die aanleiding kan geven voor een gezamenlijke samenwerking en samenleving. Beide werelden hebben een deel van hun successen te danken aan dingen die ze van elkaar hebben overgenomen. Tijdens een lezing (19 november 2005) haalde Koçak Bahattin verschillende citaten aan van de geleerde, die Gülens visie verduidelijken:

Er zijn groepen die enkel voor hun eigen profijt de vrede niet wensen en tegenwerken. Om hen geen kansen te geven moeten we samenwerken; hoe verscheiden we ook zijn in kleur, ras en geloof, toch moeten we een eenheid vormen, een soort eenheid in verscheidenheid. Als het gaat over gemeenschappelijke waarden, en die zijn er meer dan de verschillen, dan moeten we die eenheid vormen.

Omwille van de redenen die Mohammed (vrede zij met hem) aanhaalt, moeten we elkaar leren vertrouwen. Dit kan enkel via een kennismaking. We hebben dezelfde problemen, onze kinderen, onze wereld en onze gezamenlijke toekomst. Er zijn zaken die de vrede tegenhouden, deze kunnen we enkel samen wegwerken. Hiervoor moeten we wel samenwerken.

2. MOTIVATIE VAN CHRISTELIJKE EN ISLAMITISCHE BETROKKENEN

Zowel de leden van de Heilige Stoel als bekende islamitische auteurs vinden motieven in hun geloofsleer en Heilige Boeken om te pleiten voor het opzetten van en deelnemen aan relatieopbouwende activiteiten met leden van de andere godsdienst. Tijdens de interviews werd echter al snel duidelijk dat deze motieven slechts in beperkte mate meespelen 'in het dagelijkse leven', met name bij betrokken moslims en christenen in Vlaanderen. We staan stil bij het aandeel van geloofsleer, Heilige Boeken en religieuze autoriteiten op het engagement van Vlaamse betrokkenen in het eerste deel van deze paragraaf. In het tweede deel worden andere mogelijke beweegredenen besproken.

2.1. Invloed van geloofsleer en religieuze autoriteiten op het engagement van betrokken moslims en christenen in Vlaanderen

Men hoort wel eens de opmerking dat de islam een godsdienst van het woord is en het christendom een godsdienst van de geest (onder andere priester Hendrik Hoet tijdens een televisiedebat, 18 november 2005). De Koran neemt met andere woorden een centrale plaats in in het leven van moslims. De regels die men in de Koran en de Soenna vindt, bepalen grotendeels het leven van moslims. Tijdens de interviews hebben verschillende moslims naar de Koran verwezen als hun motivatie om deel te nemen aan relatieopbouwende initiatieven. De moslims die ik interviewde stonden positief tegenover de contacten met christenen.

Als moslims zeggen wij dat alle mensen gelijk zijn. Er is geen onderscheid in de godsdienst. (...) Ook God behandelt ons op deze wereld eigenlijk allemaal gelijk. Maar we gaan er van uit dat in het hiernamaals diegene die juist gelovig was, beloond zal worden. (...) In de Koran staat dat andere religies voor ons belangrijk zijn. (...) En er staat ook dat Allah of God diversiteit heeft geschapen, zodat culturen elkaar zouden leren kennen.³⁴ En ik vind dat heel mooi in Vlaanderen om tussen zoveel culturen te leven. We kunnen eigenlijk veel meer van elkaar leren, dan gedacht wordt. (...) Goede dingen, die geen echte invloed hebben op uw cultuur of uw godsdienst, mag je eigenlijk overnemen, hè, als dat uw persoon beter maakt. (respondent 17)

Eén respondent noemde interreligieuze dialoog zelfs een plicht voor moslims:

Islam heeft vijf zuilen en ik vind dat daar vandaag de dag eigenlijk een zesde zuil bij zou moeten zijn: de dialoog. Want we spreken over islam en we zeggen 'God is vrede, God wil vrede', één van zijn eigenschappen is *salam*. (...) Als God vrede wil (...) dan is dat een verplichting voor ons, dus dan zou je dat dus een zesde of zevende zuil kunnen noemen. Maar pas op dat kan ik niet overal zeggen, zulke uitspraken. (respondent 18)

Sommige respondenten merkten wel op dat andere moslims, eveneens op basis van de Koran, beweerden dat de christenen ongelovigen waren en dat contacten met hen dus maar beter vermeden konden worden. Mijn respondenten beoordeelden deze overtuiging meestal als 'onwetendheid'. "Er zijn twee soorten moslims: moslims die onwetend zijn en moslims met kennis over hun geloof. Diegenen die onwetend zijn, die gaan uitspraken

---

³⁴ In enkele interviews werd dit vers aangehaald: "O mensen, Wij hebben jullie uit een man en een vrouw geschapen en Wij hebben jullie tot volkeren en stammen gemaakt opdat jullie elkaar zouden kennen. De voortreffelijkste van jullie is bij God de godvrezendste. God is wetend en welingelicht." (soera 49, 13)

doen zoals 'christenen zijn varkens, die gaan toch allemaal naar de hel'. (...) [Mensen die wel kennis hebben] zijn positief over contacten met christenen. (respondent 16)"

Wat de christelijke respondenten betrof, was er niemand die naar de Bijbel verwees of de houding van het Vaticaan aanhaalde om zijn of haar engagement te verklaren. Daaruit mag echter niet besloten worden dat de christenen niet vanuit hun religieuze identiteit handelden. Christelijke respondenten hadden het vaak over menselijkheid, liefde en medeleven, belangrijke christelijke waarden. De drie zusters die ik interviewde verwezen wel naar de christelijke geloofsleer. Twee zusters noemden het apostolaat van goedheid en vriendschap: het is vooral door de daadwerkelijke goedheid en vriendschap dat men getuigenis aflegt van het geloof in de God van Jezus Christus (respondenten 6 en 7). Een andere zuster formuleerde het als volgt: "Ik ben religieus, dus ik wil mij inzetten voor anderen. (...) Christus heeft ons deze opdracht gegeven als gedoopte. (respondent 9)" De documenten van het Vaticaan, in het bijzonder het in de literatuur vaak vernoemde document *Nostra Aetate*, werden door christelijke respondenten niet als doorslaggevende motieven voor engagement gezien. Een organisatrice van interreligieuze gebedswakes vertelde me dat de Turkse gemeenschap naar haar aanvoelen meer aandacht schenkt aan dit document, dan de katholieken.³⁵ De katholieken beschouwen het document vaak als verouderd. Volgens een christelijke organisator van relatieopbouwende activiteiten (respondent 11) is de invloed van *Nostra Aetate* beperkt:

De impact zit hem vooral op het niveau van de hogere kaders. (...) Er is vaak een gebrek aan communicatiebeleid vanuit de plaatselijke, met name de Belgische Kerk, om zo'n dingen te laten doorsijpelen. (...) Dus als die naam gelanceerd wordt in een lokale kerkgemeenschap of zelfs tegen iemand die wat meer bezig is met dat soort dialoog en relatieopbouw, dan weet die misschien dat het bestaat, maar dat is het. Dat is bij mij ook zo. Als je van onderuit bezig bent met dat soort dialoog-kwesties, dan heb je daar uw handen al mee vol. (...) Ik denk dat [*Nostra Aetate*] voor academici, theologen en de kerkhiërarchie wel een startschot kan geweest zijn om initiatieven te nemen. We hebben er een aantal gezien, de pausreizen bijvoorbeeld. Maar dat is een andere interreligieuze dialoog dan die die je beoefent en waar ook de motivaties anders liggen dan op het lokale kerkelijke of op het lokale gemeenschapsniveau.

De meerderheid van de respondenten zeiden tijdens de interviews niet dat de motivatie voor hun engagement rechtstreeks uit hun geloof kwam. Toch ging het steeds om

---

³⁵ Op 2 februari 2005 werd een lezing georganiseerd over '40 jaar Nostra Aetate'. Het initiatief voor deze bijeenkomst werd genomen door de islamitische organisatie Intercultureel DialoogPlatform.

personen bij wie hun geloof een belangrijk deel van hun leven uitmaakt. De betrokkenen zijn in dit opzicht toch geëngageerd vanuit een religieuze overtuiging. Dit was immers de beschrijving die in het derde hoofdstuk gegeven werd aan het 'interreligieuze' karakter van de activiteiten. In het vervolg van deze paragraaf worden de beweegredenen aangehaald die respondenten tijdens interviews wel aanhaalden om te verklaren waarom ze relatieopbouwende activiteiten organiseren of eraan deelnemen.

2.2. Andere mogelijke beweegredenen van deelnemers en organisatoren

Bij de meerderheid van de respondenten, zowel christelijke als islamitische, lijkt hun **engagement** in de eerste plaats van **sociale of maatschappelijke** aard te zijn. De betrokkenen geloven dat in de Vlaamse multiculturele samenleving dialoog en diapraxis nodig is. Goede relaties tussen moslims en christenen zijn volgens deelnemers en organisatoren noodzakelijk in een samenleving waarin de gemeenschappen momenteel nog naast elkaar in plaats van met elkaar leven, of zoals Ludo Abicht (2001: 121-138) dat omschrijft, een multiculturele in plaats van een inter-culturele samenleving. Dit sociaal engagement wordt volgens sommige betrokkenen gedragen door hun religieuze overtuiging. De motivatie van deelnemers en organisatoren hangt met andere woorden nauw samen met wat de betrokkenen als doel van relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen zien. Op dit belangrijke aspect van de relatieopbouw kom ik terug in het volgende hoofdstuk. Naast de religieuze en de sociaal geëngageerde drijfveren, werden tijdens de interviews nog enkele mogelijke beweegredenen aangehaald, die eventueel een (secundaire) rol kunnen spelen.

Van een eerste groep van zulke motivaties, werd melding gemaakt door een respondent (respondent 8). Hij noemde het **zoeken van een bondgenoot in ethische kwesties**, het **zoeken naar bevestiging van het eigen gelijk** en het **zich willen maatschappelijk positioneren** als persoon of organisatie. Volgens deze respondent worden deze drijfveren omwille van sociale wenselijkheid verborgen gehouden. Hij beweerde geenszins dat ieders engagement slechte bedoelingen heeft, maar men moet volgens hem wel onder ogen zien dat sommige betrokkenen "onuitgesproken verwachtingen meebrengen aan tafel". Deze verwachtingen lijken daarenboven volgens hem in sommige gevallen tegenstrijdig, wat moeilijkheden voor dialoog (en diapraxis) oplevert.

Mijn vrees is een beetje (...) [dat] men wil gebruik maken van de komst van meer en meer moslims in Europa om de krachten te bundelen wat betreft de ethische standpunten, (...) zoals over abortus of homohuwelijken. De

georganiseerde islam en het georganiseerde christendom hebben daar dezelfde morele standpunten over.³⁶ Eén van de heikele punten die [op het kardinalencollege in Rome] besproken werd is de relatie met de islam. Ik maak me geen illusies: dat is niet om de integratie van moslims in Europa te bevorderen, dat is niet om per definitie de dialoog vanuit theologische argumentatie te versterken, want de verschillen zijn enorm groot wordt telkens vanuit Rome beweerd - en dat is ook wel, maar er zijn ook gelijklopende zaken, maar daar heeft men het heel moeilijk mee. (...) Andere medegelovigen zullen de ontmoeting aangrijpen om het eigen grote gelijk te bewijzen. (respondent 8)

Bij de christenen zijn er volgens hem met andere woorden drie soorten van motivaties om in dialoog te treden met moslims: het zoeken van een bondgenoot in ethische kwesties, het bewijzen van het eigen grote gelijk en een derde stroming die in naam van een vredige samenleving vooral de gelijkenissen tussen beide godsdiensten wil benadrukken. Ook bij de moslims bestaan volgens deze respondent verborgen agenda's. Eén daarvan is ook bij hen het willen uiteen zetten van de eigen waarheid aan de 'minderwaardige' gesprekspartners. Eén van mijn respondenten antwoordde als volgt op de vraag naar redenen om aan interreligieuze dialoog te doen: "Dat is eigenlijk om mensen duidelijk te maken wie er sterker staat in zijn schoenen. Zo zie ik dat. (respondent 16)" Een tweede onuitgesproken motivatie bij de moslims is het zich maatschappelijk willen positioneren, volgens de respondent die op het bestaan van de verborgen agenda's wees:

Ze zijn wel geïnteresseerd in dialoog, maar bij hen heb ik het gevoel dat het voornamelijk de bedoeling heeft (...) een stuk op maatschappelijk vlak relevant te worden door met ons in dialoog te gaan als organisatie. Je ziet dat nu meer en meer ontstaan: organisaties en imams individueel of min of meer gestructureerd die naar buiten komen en zeggen 'wij willen in dialoog gaan'. De grondtoon is vaak 'wij willen ons positioneren'. Ze zien er het belang in van maatschappelijk mee te doen. Dat is op zich goed, maar daar zit ook een andere kant aan, namelijk de subsidies die eraan komen voor de moskeeën en de imams. (...) Dat zit daar achter. Dat is niet slecht, dat mag. Wij doen dat ook. Iedereen wil erkend zijn en maatschappelijk relevant zijn. (respondent 8)

---

³⁶ De 'islamitische creationist' Harun Yahya, naar wiens website verschillende moslims mij verwezen, stelt een gelijkaardige ideologische strijd voor in zijn boekje 'A call for unity' (2004) (zie Riexinger 2002 voor meer informatie over Yahya). Volgens hem moet de pool van de gelovigen, moslims, joden en christenen, zich inzetten tegen de pool van de ongelovigen "who believe in such anti-religious ideologies as materialism and Darwinism". "Sure, there are some fundamental differences in terms of faith that have become the subject of disputes and even wars between the three divinely revealed religions. But at a time when anti-religion and atheist ideologies dominate the world, it is necessary to accentuate the similarities among the three religions. (Yahya 2004: 18)." In zijn boekje besteedt Yahya verschillende pagina's aan een opsomming van de morele waarden die christenen, moslims en joden gemeenschappelijk hebben.

Ook tijdens bepaalde informele gesprekken werden bedenkingen over verbogen agenda's geuit. Er werd echter ook, onder andere door de geciteerde respondent, benadrukt dat deze onuitgesproken motivaties niet bij alle betrokkenen aanwezig zijn en zeker niet bij iedereen het enige doorslaggevende argument zijn.

Het '**leren kennen van de andere**' werd door sommige betrokkenen als een andere mogelijke motivatie aangeduid om in dialoog te treden of aan diapraxis te doen. In sommige gevallen gaat het hierbij om nieuwsgierigheid. "Ik wil graag de mening horen van de mensen die het christendom zelf beleven. (...) Niet over de islam, maar over het leven. (respondent 16)" "Nieuwsgierigheid hè. Hoe wordt er omgegaan met het godsbeeld, met de sociale dimensie van het geloven? Is het inderdaad wel allemaal hetzelfde? (respondent 11)" Bij twee respondenten, die al langer aan de relatieopbouw werken, werd dat stadium van nieuwsgierigheid, naar eigen zeggen, al overstegen: "De nieuwsgierigheid is al over. Ik wil veel dieper gaan. Naar de wortels gaan en leren begrijpen wat in de Bijbel staat en wat in die Koran staat. (respondent 4)"

Een andere motivatie is ook dat ik zelf geloof dat in de beleefde interactie tussen twee of drie monotheïstische godsdiensten, dat je daar zelf tot een verfriste en vernieuwde formulering en beleving van je eigen geloofsgoed komt. En dat je op een dieper niveau gaat nadenken. En dat je een aantal verloren gegane praktijkideeën zelfs terug in ere gaat herstellen. (respondent 11)

Een laatste mogelijke beweegreden is met andere woorden het geloof in de **positieve impact** van de interreligieuze relatieopbouw **op het eigen geloof**. Een respondent, die zelf (nog) nooit deelnam aan relatieopbouwende activiteiten, stelde dat de waarde van dialoog en diapraxis met mensen van een andere godsdienst voor een groot deel ligt in het feit dat de betrokken gelovigen daar sterker zouden kunnen uitkomen wat hun eigen geloof betreft (respondent 3). Daarvoor alleen al moet je het volgens haar doen. De meeste mensen die ik interviewde leken echter niet in dialoog te treden of aan diapraxis te doen met als bedoeling een betere moslim of christen te worden. Voor hen is de impact van de interreligieuze contacten op hun eigen geloof eerder een gevolg dan een doel van dialoog en diapraxis. Wanneer ik christelijke deelnemers en organisatoren vroeg of hun ervaringen met interreligieuze activiteiten een impact hebben op hun geloof, werd meestal geantwoord dat men door de confrontatie dingen uit het eigen geloof was gaan bevragen en herwaarderen. Een zuster vertelde bijvoorbeeld steeds getroffen te zijn door de relatie van moslims met Allah en hun overgave. Die houding bevraagt haar in haar eigen relatie met God en helpt volgens haar in die zin om een beter christen te worden (respondent 6). Een voorbeeld van een praktijk, die meer aandacht heeft gekregen bij sommige christenen door

contact met islam, is de vasten (in confrontatie met de Ramadan). Bij moslims waren de antwoorden op deze vraag anders. Er werd steeds uitdrukkelijk beklemtoond dat hun geloof er geenszins door verandert. Over het feit dat de meeste moslims spontaan ontkennen dat zulke ervaringen enig effect kunnen hebben op hun geloof, had ik het tijdens een informeel gesprek met een christelijke islamoloog. Zij vond dat zeer typerend: “In de islam moet je echt doen alsof je volledig overtuigd bent en aan niets twijfelt.” Het christendom, zoals dat in het Westen beleefd wordt, was volgens haar echter het andere extreem: “Je kan gewoon wat zitten samenstellen, kiezen wat je goed uitkomt en twijfelen aan alles.” Eén moslim antwoordde wel meteen dat zijn ervaring een grote impact op zijn geloof heeft, omwille van verschillende redenen (respondent 18):

Het versterkt mijn geloof zeker en vast. Ik denk dat ik door in dialoog te gaan een betere moslim word. Dat is misschien een heel extreme uitspraak, want sommige moslims zullen dat niet graag horen. (...) Het versterkt mijn geloof in die zin dat ik mij meer richt naar de anderen toe en naar het samenleven toe. (...) En het zorgt er ook voor dat je meer gaat opzoeken in je eigen geloof, hoe je bepaalde zaken moet aanpakken. En dan leer je meer over je eigen religie. (...) Als we dan bijvoorbeeld met een aantal leerkrachten of oudere moslims samen zijn, dan vertel ik over de dialoog en dan hoor ik ‘ja, maar mag dat wel van de islam?’. En dan zeg ik ‘kijk, hier staat dat Mohammed of in de geschiedenis andere geleerden dat wel hebben gedaan, het kan dus’. Die kennis heb ik opgedaan pas nadat we in dialoog zijn gegaan.

3. ACTOREN VAN RELATIEOPBOUWENDE ACTIVITEITEN IN VLAANDEREN

De meeste christenen en moslims, die ik tijdens mijn veldwerkperiode aansprak, hadden nog nooit gehoord van – laat staan deelgenomen aan – een interreligieuze activiteit. Dat het grote publiek moeilijk bereikt wordt, is een hindernis waarmee de relatieopbouw tussen moslims en christenen vandaag in Vlaanderen geconfronteerd wordt. In het volgende hoofdstuk gaan we dieper in op de redenen van dit moeilijke publieksbereik. In de uiteenzetting over de actoren in dit hoofdstuk, is het van belang te bespreken wie het initiatief neemt voor de activiteiten en wie de deelnemers zijn.

3.1. Organisatoren

De meeste christelijke respondenten stelden dat de eerste stap nog steeds van de christenen moet komen, maar vonden dit als goed georganiseerde meerderheid enigszins

vanzelfsprekend (zie ook Ajouaou 2003). Er bestaan in Vlaanderen meer christelijke, dan gemengde of islamitische organisaties voor de relatieopbouw tussen moslims en christenen (zie bijlage 3). Bij de gemengde verenigingen, waar het bestuur en de leden zowel christenen als moslims zijn, is het oorspronkelijke initiatief meestal van christenen gekomen. Een moslim merkte op dat christenen zich vaak afvragen of de moslims dat wel zullen aankunnen: “Ze vragen zich af of wij dat kunnen waarmaken, intellectueel. Ze denken ‘laten wij toch maar het laatste woord voeren’. Voor een deel leeft dat ook wel bij onze eigen jongeren. Het gaat om durven die drempel te overstijgen. (respondent 18)”

Een islamitische respondent vond dat de overheid meer initiatieven zou moeten nemen:

Ik denk eigenlijk dat de ministers en de overheid meer initiatief moeten nemen voor dialoog. Zij zijn mensen die voor alle burgers moeten zorgen, zij moeten weten dat er verschillende levensbeschouwingen bestaan onder hun burgers. Dat zij ook eens het initiatief nemen om een moskee te bezoeken. Dat geeft een positief teken. Zoals prins Charles en de Engelse parlementsleden. (...) Maar hier hebben ze waarschijnlijk schrik van extreemrechts. (respondent 19)

Deze respondent kende overheidsinitiatieven zoals Cordoba (Antwerpen) en Hoopvol Brussel (zie bijlage 3), maar vond dat zulke initiatieven nog in veel meer steden zouden moeten bestaan. Zulke initiatieven maken het immers makkelijk om een partner te vinden, waarmee men in dialoog kan gaan. Hendrik Hoet merkte tijdens een televisiedebat (18 november 2005) op dat Belgische politici steeds meer positieve signalen zenden met betrekking tot interculturele en interreligieuze dialoog. Zij beseffen volgens hem dat een politiek die gebaseerd is op het aanwakken van de tegenstellingen, niet heilzaam is.³⁷

3.2. Deelnemers

Tijdens de relatieopbouwende activiteiten die ik bijwoonde, waren in verhouding steeds meer christenen dan moslims aanwezig. Tijdens enkele informele gesprekken met betrokkenen hoorde ik de opmerking dat er te weinig moslims initiatieven bijwonen en het dan nog vaak dezelfde moslims waren die aan de activiteiten deelnemen. Een christelijke organisator merkte hierover het volgende op: “Wij zijn in getale de baas en we zijn goed georganiseerd. Als er geklaagd wordt over het feit dat we die moslims niet los krijgen, is dat eigenlijk niet terecht. Het is logisch, want zij zijn gewoon met veel minder. We mogen

---

³⁷ De kerstboodschap van premier Verhofstadt ‘Iedereen uit de loopgraven’ van 21 december 2004 illustreert dit. Hij pleitte daarin tegen de ‘ideologie van de confrontatie’, die momenteel onder andere door de media wordt aangehangen. “Naast de communautaire pacificatie heeft ons land ook nood aan een interreligieuze dialoog om ten alle prijze confrontaties te vermijden, zoals we die in andere landen zien opduiken.”

geen commentaar geven, want hoeveel christenen zijn er wel niet en hoeveel daarvan komen er maar op die activiteiten af?" In het vervolg van dit hoofdstuk trachten we een antwoord te vinden op de volgende vraag: gaat het om 'doorsnee-christenen' en 'doorsnee-moslims'? We zullen vaststellen dat bepaalde groepen van moslims en christenen niet bereikt worden. Het grote publiek wordt met andere woorden niet aangesproken. Deze moeilijkheid wordt uitgebreid besproken in het zesde hoofdstuk.

Bijna alle respondenten waren het er over eens dat het vooral de progressieve christenen en moslims zijn, die zich inspannen voor de relatieopbouw.³⁸ Rik Torfs schetst de mening van vele respondenten, wanneer hij het volgende antwoordt op de vraag of conservatieve strekkingen niet thuisblijven bij interreligieuze conferenties:

Dat is een reëel gevaar. Het vergt heel wat expertise om de juiste mensen te vinden en degenen die misschien wat moeilijker zijn toch over de streep te trekken. Het risico bestaat dat de situatie rooskleuriger lijkt dan ze is, met zwaarlijvige mannen met baarden die elkaar omhelzen, maar niet hun hele gemeenschap vertegenwoordigen. (Torfs in Van Impe 2004: 7)

Tijdens verschillende informele gesprekken met betrokkenen en niet-betrokkenen werd het feit dat het steeds om een 'dialogo tussen **gelijkgezinden**' gaat, als negatief omschreven. Dat het meestal om ongeveer dezelfde deelnemers gaat en daarenboven 'de extremen' – mensen die negatief tegenover christenen of tegenover moslims staan – niet aanwezig zijn, beperkt volgens velen het nut van de activiteiten.

De grootste moeilijkheid? Dat de massa van de mensen er geen deel aan zal nemen, omdat godsdienst hen niet aanspreekt of omdat ze gewoon afkerig staan tegenover de islam. Dus het probleem is dat dat altijd in beperkte kring blijft. (...) Bij de moslims denk ik dat de allerfanatiekste totaal afkerig van het christendom zijn, want dat zijn vervalsers van het Schrift. Dus die gaan daar niet aan deelnemen. En hetzelfde voor de christenen. Dus wie wordt er dan bereikt? Ruimdenkende, gematigde mensen. (respondent 3)

Many groups of specialists have been formed in recent years. (...) With time, these specialists in dialogue have come to know one another and to enjoy

---

³⁸ Één respondent daarentegen stelde dat er, wat de christelijke initiatiefnemers betreft, twee stromingen zijn die momenteel de dialoog naar zich toe trachten te trekken (respondent 8):

Er is een gevecht bezig tussen de progressieve en de conservatieve stroming. (...) Progressieven doen dat vanuit de idealen [van] een maatschappelijke toenadering en proberen raakpunten te benadrukken. (...) De conservatieven doen het vanuit een moeten en uit angst. Het Vaticaan is bang van de oprukkende islam in Europa, omdat er binnenkort meer moslims naar de moskee zullen gaan dan christenen naar de kerk (...) en omdat er meer en meer christenen zijn die zich bekeren tot de islam. (...) Dat zijn de twee strekkingen en het is niet duidelijk wie gaat winnen.

excellent relationships founded in courtesy and respect. This is an important gain. Nevertheless, the problem remains that these are fairly closed circles whose members are not always in real contact with their own religious groups, and this makes it difficult to convey to the heart of each religious community the advances made in these numerous meetings. (...) We have, on both the national and international levels a very uneven picture: dialogue is well on the way between specialists from each religion who are more or less open-minded, while ordinary believers meet only rarely and the most entrenched and radical views are never voiced. (Ramadan 2004: 200-201)

Tijdens mijn momenten van participerende observatie, die nochtans over heel Vlaanderen plaatshadden, zag ik inderdaad vaak dezelfde deelnemers. Het is ook een feit dat ik tijdens zulke momenten nooit negatieve uitlatingen tegenover één van de godsdiensten opgevangen heb.

De vraag blijft echter volgens andere respondenten en betrokkenen of deze twee feiten wel echt zo jammer zijn en niet eerder de relatieopbouw op dit moment vooruit helpen, dan dat ze de relatieopbouw belemmeren. De meeste organisatoren zagen de relatieopbouw tussen gelijkgezinden of gematigde christenen en moslims niet als een hindernis, maar als een stadium op weg naar dialoog en diapraxis voor iedereen. Ook deelnemers, die relatieopbouwende initiatieven voor de eerste maal meemaakten, waren steeds heel enthousiast en zagen het feit dat het om een groep gelijkgezinden gaat, niet per se als een gemiste kans. Een Marokkaanse vrouw, die in haar beroep in de sociale sector vaak met moeilijke contacten tussen allochtonen en autochtonen geconfronteerd wordt, vond het een erg positieve ervaring om zo'n groep mensen samen te zien tijdens de Landelijke Ontmoetingsdag: "Het is echt een hart onder de riem om te zien dat er zoveel mensen zijn die zo denken. Ik hoor altijd negatieve commentaren en moeilijkheden en hier hoorde ik opeens een heel andere stem. Het doet deugd om te zien hoeveel vrede hier aanwezig was."

HOOFDSTUK 5

RELATIEOPBOUW IN VLAANDEREN: ONDERWERPEN EN DOELEN

Nadat in de vorige hoofdstukken de soorten van relatieopbouw in Vlaanderen en de christelijke en islamitische deelnemers en initiatiefnemers beschreven werden, worden in dit vijfde hoofdstuk twee andere aspecten van de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen besproken. In de eerste paragraaf sta ik stil bij de onderwerpen van dialoog en thema's waarrond men bij diapraxis werkt. Voorbeelden van deze onderwerpen, werden reeds gegeven in het derde hoofdstuk bij de bespreking van de vier soorten van relatieopbouw. In dit hoofdstuk bespreken we twee kenmerken van de huidige keuze van onderwerpen die bij alle soorten van relatieopbouw de voorkeur wegdragen. In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk worden de belangrijkste doelen van relatieopbouw tussen moslims en christenen besproken. Zoals vermeld in het vorige hoofdstuk, is het geloof in het nut van deze activiteiten een belangrijke motivatie voor deelnemers en organisatoren.

1. ONDERWERPEN VAN RELATIEOPBOUW TUSSEN MOSLIMS EN CHRISTENEN

Zoals bleek uit de voorstelling van de verschillende soorten van relatieopbouw in het derde hoofdstuk (zie ook bijlage 1 voor concrete voorbeelden) zijn de onderwerpen waarrond men tijdens relatieopbouwende activiteiten werkt divers. Vaak wordt bij de keuze van een onderwerp rekening gehouden met de actualiteit en met bepaalde gebruiken of feesten in één van beide godsdiensten. Mohamed Ajouaou (2003) stelt dat de onderwerpen van de dialoog afhangen van het stadium waarin de dialoog verkeert:

Een goed begin is om eerst in eigen gelederen en eventueel kleinschalig het thema dialoog op zich, goed te bespreken. Geleidelijk zal men aansturen op de ontmoeting met de andere partij. De ontmoeting wordt dan bij voorkeur gedragen door beide partijen en de inhoud en doelstelling van de dialoog wordt in samenspraak van beide kanten vastgesteld. In dit stadium lenen alle soorten thema's zich voor een gesprek: de beeldvorming over elkaar; een gezamenlijke aanpak van de problemen in wijk, dorp of stad; het bespreken van een gevoelige maatschappelijke kwestie, enzovoort. Naarmate de dialoog vordert, zal de eigen inhoudelijke religieuze achtergrond meer ter sprake komen.

In Vlaanderen is men volgens de meeste respondenten momenteel nog niet klaar om diepe gesprekken over de eigen inhoudelijke religieuze achtergrond te voeren. Dit is één van de redenen waarom verschillende respondenten de interreligieuze dialoog over de geloofsleer vandaag minder belangrijk vinden dan andere vormen van relatieopbouw. Twee andere kenmerken van de onderwerpen van de huidige relatieopbouw zullen in deze paragraaf besproken worden: de nadruk die gelegd wordt op de islam en op het beperken van de onderwerpen tot punten van overeenstemming om positieve signalen te zenden.

1.1. Meer aandacht aan de islam dan aan het christendom

In verhouding wordt er tijdens de relatieopbouwende activiteiten meer aandacht geschonken aan de islam dan aan het christendom. Wanneer respondenten het over de doelen van dialoog en diapraxis hadden (zie volgende paragraaf), benadrukten zowel christenen als moslims dat er vooral een betere kennis van de islam nodig was. Momenteel is bij (christelijke) Belgen de kennis van de islam zeer zwak, onder andere door de negatieve berichtgeving in de media. Dat moet volgens de betrokkenen dringend rechtgezet worden. Daarnaast meenden enkele respondenten dat de meeste moslims weinig of geen interesse hebben in het christendom. Maurits Berger stelt in een interview (Maher 1999) dat noch moslims, noch christenen in het Midden-Oosten behoefte hebben aan dialoog over hun geloof: "Moslims zijn wel nieuwsgierig naar het christendom, maar dat gaat niet zo ver dat ze dit zullen bestuderen. Een moslim zegt: 'Waarom iets bestuderen dat vol fouten staat?'" (zie ook Vermeulen 1999). Een uittreksel uit een interview met twee zusters, die veel contact hebben met moslims, illustreert dit soort bedenkingen bij de interesse van moslims in het christendom en bij de bescheidenheid waarmee christenen op die desinteresse reageren:

Interviewer: Jij vraagt veel informatie aan hen. Vragen zij naar uw geloof?

Respondent 6 knikt hevig neen.

Respondent 7: Hier bij een buurman vroeger gebeurde dat redelijk veel, maar anders veel minder. Nee. De stap wordt meestal gezet door de christenen, door de katholieken. Veel minder langs hun kant. (...) Daarom ben ik blij dat er hier in Limburg ook een dialooggroep is opgestart met Bahattin Koçak [IDP]. Dus zijn er nu al initiatieven van hun kant uit. (...) Maar uitzonderingen alleen.

R. 6: Zij hebben het gevoel dat hun godsdienst de beste godsdienst is. Ze willen niet teveel van ons horen. (...) Niet alleen bij gewone mensen, maar geleerde mensen willen ook helemaal niet veel te weten komen over andere religies.

- R. 7: Ze doen altijd wel een stap, bijvoorbeeld door erop te wijzen dat zij ook Jezus als profeet aanvaardden.³⁹ (...) Anderzijds zouden wij als christengemeenschap ook moeten leren om meer uit te komen voor onze identiteit. Wij zijn anders. Die diversiteit moeten we onderkennen.
- R. 6: Wij zijn veel te braaf, wij zwijgen in de naam van de verdraagzaamheid.

Ook een christelijke organisator zocht tijdens een informeel gesprek de verklaring voor het feit dat men zich bij relatieopbouw in Vlaanderen vaak op de islam concentreert, grotendeels bij de christenen (respondent 8). Hij stelde dat het feit dat het christendom momenteel in een crisis verkeert, het moeilijk maakt de uniciteit van de godsdienst op een gepaste wijze uit te leggen en te verdedigen. Bovendien is het christendom zeer zelfkritisch. Dat vond hij op zich positief – en iets dat de islam momenteel mist – maar het zorgt er volgens hem ook voor dat de moslims sterker in hun schoenen staan.⁴⁰ Ajouaou (2003) stelt dat de christenen zich wat minder bescheiden zouden moeten opstellen:

In veel dialooggesprekken gaat de interesse eenzijdig naar de islam en de moslims. De centrale positie die ze krijgen, houdt ze gevangen in eigen erf en belemmert de werkelijke verdieping in de achtergronden van hun gesprekspartner. Het christelijke verhaal moet daarom actiever kenbaar gemaakt worden. Uiteraard niet in de missionaire, maar in de informatieve zin.

Ajouaou (2003) meent dat het goed is dat informatie over de islam gegeven wordt en dat moslims door christenen geholpen worden, “maar dan moet er tegelijkertijd gekeken worden wat de moslims voor de christenen kunnen betekenen. Wederkerigheid in alle opzichten van de dialoog is geboden.”

1.2. Nadruk op de gelijkenissen tussen beide godsdiensten

Een tweede gegeven met betrekking tot de onderwerpen van de relatieopbouw hangt samen met het feit dat de deelnemers van de activiteiten meestal gelijkgezind zijn (zie

---

³⁹ Later in het interview gaf deze respondent een ander voorbeeld van een toenadering door moslims: “Wat zij ook zeggen ‘het is allemaal hetzelfde’, maar voor mij is dat helemaal niet hetzelfde!” Enkele islamitische respondenten stelden inderdaad dat christendom en islam in se hetzelfde waren. De islam werd immers door de profeet Mohammed niet als een nieuwe godsdienst aangebracht, maar als een soort van herhaling en synthese van de openbaringen die voor zijn tijd en voor andere volkeren waren neergedaald. Er zijn volgens verschillende christelijke respondenten inderdaad veel gelijkenissen tussen beide godsdiensten, maar ze gingen er helemaal niet mee akkoord dat het om ‘bijna dezelfde’ godsdienst gaat.

⁴⁰ Tijdens een informeel gesprek met een moslim over het verloop van mijn onderzoek, zei ik dat het me opviel dat het altijd over de islam ging bij relatieopbouwende activiteiten. (Later in het onderzoek heb ik deze visie moeten nuanceren.) Hij antwoordde daarop dat God in de Koran over de andere godsdiensten gesproken heeft en dat er na de islam geen andere religies meer zullen komen. Hij beschreef zichzelf als jood, christen en moslim. Het had volgens hem weinig zin het christendom te bestuderen, aangezien het om een Heilig Boek gaat dat verouderd is door de komst van de Koran en veranderd is door de mensen doorheen de tijd en daardoor in waarde heeft verloren. Wanneer ik nogmaals zei dat ik het jammer vond dat de islam meer aandacht kreeg dan het christendom, antwoordde hij: “Car c’est la religion la plus forte.”

hoofdstuk 4). Er werd tijdens de activiteiten die ik bijwoonde, nauwelijks gediscussieerd. De christelijke en islamitische visies werden hoogstens naast elkaar geplaatst. Het ging om een soort van kennismaking, niet om een uitdieping van kennis. Tijdens een informeel gesprek stelde een islamleerkracht dat de dialoog tussen moslims en christenen “te soft” is. Ze meende dat de verschillen tussen beide religies te veel worden weggepoetst: “Als we bij elkaar komen, dan praten we over oppervlakkige zaken. Ik wil graag meer diepgang.” Filosoof Etienne Vermeersch wees er tijdens een televisiedebat (18 november 2005) op dat de geschilpunten en de schaduwzijden van beide godsdiensten eigenlijk niet besproken worden. Ook tijdens het ‘televisiedebat’ (18 maart 2006) tussen een atheïstisch professor, een kardinaal, een imam en een rabbijn kon niet echt van een debat gesproken worden, maar mochten de vier aanwezigen hun visie na elkaar uiteenzetten. Volgens een christen die ik achteraf interviewde, was het nut van deze uitzending dat aangetoond werd dat het eigenlijk bij de drie monotheïstische religies grotendeels om hetzelfde gaat. Andere betrokkenen stelden tijdens informele gesprekken dat in de conflictueuze Vlaamse situatie net zulke positieve signalen nodig zijn en discussie moet vermeden worden. Net zoals de gelijkgezindheid van de deelnemers kan het feit dat men momenteel op een niveau van kennismaking en positieve signalen zit, gezien worden als een fase in de relatieopbouw. “Wanneer men zich duidelijk gevestigd heeft op dit niveau, kan men trachten dieper te gaan en andere mensen te bereiken,” menen bepaalde respondenten.

2. DOELEN VAN RELATIEOPBOUW TUSSEN MOSLIMS EN CHRISTENEN

Welke onderwerpen gekozen worden en welke vorm van relatieopbouw de voorkeur wegdraagt, hangt nauw samen met wat betrokkenen als doelen van relatieopbouw zien. De redenen voor dialoog en diapraxis vonden de respondenten in de huidige Vlaamse situatie, die in de inleiding kort geschetst werd. De relaties tussen christenen en moslims in Vlaanderen zijn volgens de respondenten momenteel verre van optimaal, door een gebrek aan kennis over ‘de islam’ en ‘het christendom’ en een gebrek aan persoonlijke contacten tussen moslims en christenen. ‘Dialoog-initiatieven’ moeten volgens mijn respondenten hier verandering in brengen en zorgen voor een vermindering van de angst en de onveiligheidsgevoelens. Hun visie komt overeen met die van Ajouaou (2003):

De mondiale en nationale ontwikkelingen maken een dergelijke dialoog niet alleen zinvol maar, vanuit maatschappelijk oogpunt, ook broodnodig. Het wordt steeds duidelijker dat de gewenste samenhang in deze samenleving in veel opzichten fragiel en verre van vanzelfsprekend is. Zo hebben bijvoorbeeld de gebeurtenissen van en na 11 september 2001, de reeds bestaande maar niet

zo zichtbare spanningen tussen bevolkingsgroepen onthuld. Sterker nog, deze spanningen werden door die gebeurtenissen verder aangescherpt. Het zijn spanningen die worden gevoed door andere voor de postmoderne samenlevingen kenmerkende factoren, zoals toenemende onzekerheid en dus wantrouwen, individualisme en economische recessies.

De doelen van de relatieopbouw tussen moslims en christenen lijken dus samen te vallen met de doelen van interculturele en interlevensbeschouwelijke dialoog in het algemeen. Dialoog en diapraxis zijn volgens de respondenten nodig om afspraken te kunnen maken om op een vredige manier te kunnen samenleven. Verschillende malen werd beweerd dat men in de huidige multiculturele en multireligieuze context niet kan kiezen of men wel of niet in dialoog wil treden, maar dat de huidige situatie dat simpelweg vereist. Dialoog over maatschappelijke onderwerpen lijkt hiervoor misschien de meest geschikte vorm van relatieopbouw. Maatschappelijke thema's en problemen kunnen hierbij aangekaart worden en moslims en christenen kunnen samen naar een oplossing zoeken. Sommige moslims en christenen vroegen zich weliswaar af of dit echt wel de verantwoordelijkheid is van de religies. De twee doelen van interreligieuze relatieopbouw, die door de respondenten het meest werden aangehaald, worden hier besproken: het vergroten van kennis over de andere godsdienst en het bevorderen van persoonlijke contacten tussen christenen en moslims.

3.1. Vergroten van de kennis over de andere godsdienst

Volgens de meeste respondenten is de kennis die momenteel leeft in Vlaanderen onvoldoende, onder andere door een gebrek aan degelijke informatieverschaffing door de media. Er moet niet alleen gestreefd worden naar correcte informatie, maar ook naar vollediger informatie, die van de mensen zelf komt. Een respondent gaf het voorbeeld van de Ramadan: "Op het nieuws hoor je dat dan. (...) Maar de uitleg is niet alleen niet eten en niet drinken, het gaat veel verder dan dat. Het spirituele komt niet aan bod in het nieuws en de media. Dus een niet-moslim weet dat niet. Het is dan aan ons om dat te verduidelijken en de verrijking dat dat inhoudt te laten voelen aan de anderen (respondent 18)" Een andere respondent wees erop dat zij door haar ervaring van contacten met moslims geleerd heeft, dat het nodig is om beide godsdiensten te kennen, wanneer men die wil uitleggen aan elkaar:

Je moet echt de islam kennen om het christendom te kunnen uitleggen aan een moslim. (...) En met die vijf pijlers alleen, daarmee kom je nergens, want het fundamentele verschil is dat bij ons de staat en het recht niets met religie te

maken hebben. Vroeger dacht ik altijd dat het probleem bij de moslims lag en zij het christendom niet konden begrijpen, omdat ze vast zaten in hun 'islam-gedachten'. Maar het is echt evenzeer het omgekeerde. De islam is zoveel complexer dan iedereen denkt. (...) Dus ofwel moeten op zo'n dialoogavonden mensen aanwezig zijn die beide religies kennen, ofwel is het net door zo'n panelavonden dat ze het leren kennen. (respondent 3)

Dezelfde respondent meende dat men bovendien perfect op wetenschappelijk vlak kan leren wat islam is, "maar wat bij de mensen leeft, dat leer ik toch alleen maar door omgang met moslims" (respondent 3). Tijdens verschillende informele gesprekken werd me op het hart gedrukt dat er een groot verschil is tussen de praktijk en de theorie bij beide godsdiensten. Persoonlijke dialoog en ontmoeting kan dus helpen 'de echte islam' en 'het echte christendom' te leren kennen volgens hen.

Dialoog over maatschappelijke onderwerpen en diapraxis kunnen dit gebrek aan kennis bijschaven. Wat het verbeteren van de diepere, theologische kennis betreft, is de dialoog over de geloofsleer de meest geschikte vorm van relatieopbouw. De meeste respondenten meenden echter dat dialoog niets voor de gewone gelovigen is en dus weinig belang heeft in de Vlaamse context.⁴¹ Bovendien was het nut van de interreligieuze dialoog over de geloofsleer volgens de meesten vooral te situeren op het godsdienstige vlak en werd er getwijfeld aan de maatschappelijke relevantie van deze vorm van relatieopbouw. "De interreligieuze dialoog is op zich geen instrument om chaos en rellen van antwoord te dienen. (respondent 11)"⁴²

---

⁴¹ In de interviews werd meestal niet diep ingegaan op dialoog over de geloofsleer. Als het er toch over ging, werd steeds benadrukt dat het doel daarvan geenszins het streven naar een eenheidsgodsdienst kan zijn. "Dialoog betekent niet dat wij van de twee religies één religie moeten maken. Dat zal nooit lukken. Maar dat is ook niet het doel van dialoog. Dialoog is gewoon ieder zijn plaats geven en wederzijds respect bekomen. (respondent 19)" "Er zijn mensen die dromen een soort van gezamenlijke godsdienst voor iedereen, die zo gematigd is en gewoon een beetje van alles iets heeft. Maar daar ben ik niet voor. Ik wil geloven in Jezus en een moslim mag geloven in wat hij wil. (...) Maar ik vind wel dat we allemaal zo op een punt moeten komen dat de scherpe kantjes van alle religies afgevlakt zijn, zodat we niet meer kunnen botsen. (respondent 3)"

⁴² Ook Sami Zemni en Nadia Fadil (2003: 217) twijfelen aan het maatschappelijke nut van de interreligieuze dialoog. Bij hen gaat het er vooral over dat de reden van de sociale spanningen en maatschappelijke problemen niet bij de religies moeten gezocht worden.

Als er bepaalde vormen van criminaliteit bestaan waarvoor jongeren van Marokkaanse en/of Turkse oorsprong relatief meer verantwoordelijk zijn, dan heeft dit weinig of niets te maken met koran-exegese of een vermeend probleem met de manier waarop de klassieke islamitische doctrine omgaat met de Andere. (...) Een dialoog tussen religies op maatschappelijk vlak is daarom ook weinig efficiënt. Voor de mens in de straat betekent elkanders rituelen, geloofsartikelen en gebruiken te kennen inderdaad een manier om het vreemde op te heffen; om het om te vormen tot een normale aanwezigheid. Volgens Roy echter, blijven op het vlak van de theoretische doctrines de drie grote monotheïstische godsdiensten streven naar het universele. Een dialoog tussen de religies is derhalve niets anders dan leren om te gaan met de 'originele fout' van de Andere. (Zemni en Fadil 2003: 217)

De meeste respondenten zijn er echter van overtuigd, in tegenstelling tot Zemni en Fadil, dat dialoog over maatschappelijke onderwerpen wel kan bijdragen tot een betere samenleving. Uiteraard zijn interreligieuze activiteiten geen wondermiddel tegen economische en sociale problemen. Om die moeilijkheden aan te passen, zullen volgens de respondenten ook andere maatregelen moeten getroffen zijn.

Ja, wat kan het nut zijn? Dat weet ik nu niet. Het is zo godsdienstig. Ik weet niet of het naar de maatschappij toe zin heeft. (...) Maar bijvoorbeeld Trialoog, als ik dat op tv zag, dat was wel leuk en grappig. Moet je eens kijken, het kan. (...) Een heel positief signaal naar de mensen toe. (respondent 17)

Ja, wat is het nut van theologie? Sommige christenen en heel veel moslims vinden dat theologische discussie niet nodig en onnuttig is. Vooral moslims willen juist de kracht en de standvastigheid van hun gemeenschap tonen aan de buitenwereld. En theologische verdeeldheid toont zwakheid. (respondent 3)

3.2. Bevorderen van de persoonlijke contacten tussen moslims en christenen

Zoals reeds werd aangegeven, kunnen persoonlijke contacten met aanhangers van andere godsdiensten voor een correcte kennis van de andere godsdienst zorgen. De zagen haalden nog een ander nut van persoonlijke contacten aan. Ze gingen ervan uit dat men door positieve contacten met mensen van een andere godsdienst een positief beeld zou gaan ontwikkelen tegenover 'de andere'. In zeven van de twintig interviews werd in deze context de uitspraak 'onbekend maakt onbemind' gebruikt. Ook in de literatuur komen we deze redenering en de nadruk op het belang van persoonlijke contacten tegen. Houssein Boukhriss (*in* Lemman 1994a: 32) stelt:

Niet iedereen heeft de kans om met migranten in contact te komen, maar iedereen moet er tegenwoordig wel zijn zegje over kunnen doen. Je baseert je dan op wat je erover leest en hoort. Het gros van wat er over migranten geschreven en gezegd wordt, is ronduit negatief. Het is dus niet verwonderlijk dat velen denken dat zij een oordeel hebben over migranten maar onbewust boordevol vooroordelen zitten. Het is niet zo dat mensen met vooroordelen per definitie ook racisten zijn, maar zij kunnen wel racisten worden. Het komt erop aan de kans te krijgen geïnformeerd te worden en ook open te staan voor informatie, via dialoog met anderen of andersdenkenden.

Deze visie sluit aan bij de contacthypothese, een psychologische en sociologische theorie die luidt dat de mogelijkheid om met leden van een andere etnische of religieuze groep te communiceren en hun manier van leven en denken te leren kennen, begrip en waardering schept, want 'onbekend is onbemind' (zie onder andere Amir 1969; Pettigrew 1998). Er bestaan echter ook andere theorieën die de contacthypothese tegenspreken. In de bekende sociologische studie naar de houding van de Belgen tegenover migranten 'Onbekend of onbemind?' (Billiet, Carton en Huys 1990: 10) stelt men bijvoorbeeld dat de contacthypothese lijnrecht tegenover de sociale competitietheorie staat, die het samen

wonen en werken van lagere sociale klassen veeleer als een potentiële bron van conflicten bekijkt. Verschillende intermediaire variabelen, zoals de kwaliteit van de contacten, bepalen of contact al dan niet voor een afname van de vooroordelen zorgt. Aangezien het bij relatieopbouwende activiteiten in zo goed als alle gevallen om vrijwillige en aangename contacten gaat, kan men ervan uitgaan dat de relatieopbouw positieve effecten heeft. Voor het bevorderen van de persoonlijke contacten tussen moslims en christenen kunnen in principe alle vormen van relatieopbouw heilzaam zijn, zij het wel dat volgens de meeste respondenten bij dialoog over de geloofsleer slechts een zeer beperkte groep van betrokkenen bereikt wordt en die vorm van relatieopbouw dus een kleiner effect zal hebben voor de bevordering van persoonlijke contacten op grote schaal.

Tijdens mijn participerende observatie (25 november 2005) maakte ik een situatie mee die aantoonde dat zelfs bij mensen met de beste bedoelingen, die persoonlijke contacten niet vanzelfsprekend zijn. Een priester wou bij het binnenkomen op een dialogavond de mensen die reeds aanwezig waren de hand schudden. Wanneer hij na enkele christenen bij enkele islamitische meisjes kwam, zei één van hen gegeneerd “nee, wij doen dat eigenlijk niet”. Na een oncomfortabele stilte werd gelukkig van start gegaan met de lezing. Deze anekdote illustreert hoe georganiseerde dialoog en diapraxis de persoonlijke contacten in de toekomst kunnen vergemakkelijken. Één van de meisjes verwoordde het als volgt: “Ah ja, maar dat is één keer en nooit meer hè. Dat was een beetje gênant, maar niemand neemt dat toch kwalijk. Dat is een beetje een gebrek aan kennis, waar dat mee te maken heeft. Maar voilà, dat is opgelost door dialoog.” Een ander voorbeeld van dit soort moeilijkheden over hoe men dan letterlijk de dialoog moet aangaan, werd me gegeven door een respondent. In de Turkse gemeenschap is het de gewoonte mensen die ouder zijn dan jezelf aan te spreken met een bepaalde titel, die letterlijk zus of broer betekent. Een oudere persoon aanspreken met de naam is ongepast. Tijdens relatieopbouwende activiteiten zijn de aanwezige christenen vaak ouder dan de aanwezige moslims (zie hoofdstuk 6). De moslimjongeren vragen zich dan af hoe ze die personen moeten aanspreken. Ervaringen met georganiseerde relatieopbouw kunnen helpen om de drempel voor spontane contacten te verlagen. Deze hindernissen werden hier aangehaald om het doel van de bevordering van de persoonlijke contacten te illustreren. Andere moeilijkheden vormen het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

HOOFDSTUK 6

RELATIEOPBOUW IN VLAANDEREN: HINDERNISSEN

Tijdens de interviews met betrokkenen kwamen verschillende moeilijkheden aan bod. In de meeste gevallen hoefde ik daar niet naar te vragen, maar brachten de respondenten ze spontaan aan. Er bestaat geen consensus over wat 'de ultieme hinderpaal' voor de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen is. In het vierde hoofdstuk werd reeds een hindernis besproken: de verborgen agenda's die betrokkenen er eventueel op na houden.⁴³ Vier groepen van moeilijkheden zullen in dit hoofdstuk behandeld worden: hindernissen met betrekking tot het publieksbereik, kenmerken van de islam en het christendom die de relatieopbouw belemmeren, organisatorische moeilijkheden en kenmerken van de problematische huidige context waarin de relatieopbouw tussen moslims en christenen moet plaatsvinden.

1. PUBLIEKSBEREIK

In het vierde hoofdstuk werden reeds enkele vaststellingen gedaan met betrekking tot het publiek van de relatieopbouwende activiteiten. Het feit dat het meestal om 'dialogo tussen gelijkgezinden' gaat, werd door verschillende respondenten als een hindernis beschouwd. Bovendien werd in het vierde hoofdstuk vastgesteld dat niet alle stromingen binnen elke godsdienst vertegenwoordigd worden bij de relatieopbouw. Ook niet alle demografische subgroepen van elke geloofsgemeenschap zijn aanwezig. In het eerste deel van deze paragraaf wordt deze moeilijkheid besproken. De meeste christenen en moslims die ik aansprak tijdens mijn veldwerkperiode, hadden nooit eerder van relatieopbouwende activiteiten of organisaties gehoord. Het is dus nuttig de redenen voor de niet-deelname van het grote publiek te bestuderen. Dit gebeurt in de tweede paragraaf. De derde paragraaf bespreekt de tegenkantingen die ondervonden worden bij het opzetten van relatieopbouwende activiteiten. Uiteraard nemen ook deze mensen geen deel aan relatieopbouw en worden hun beweegredenen dus bestudeerd.

---

⁴³ Dat onuitgesproken motivaties een belemmering vormen voor de relatieopbouw werd in verschillende gesprekken aangehaald. "We moeten vooral geen verborgen agenda's hebben. Duidelijkheid is het beste voor de mens. (...) Hypocrisie is het ergste. Islam is daar honderd procent tegen. (respondent 20)" Toch komen verborgen agenda's wel degelijk voor. Respondenten zagen dit als iets menselijks. Een moslim, die zelf niet deelneemt aan de relatieopbouw stelde: "Ik denk dat het discours van een imam in de moskee en zijn discours in dialoog met christenen verschillend zijn. Ik denk niet dat imams voortdurend met dat 'dialoog-gedoe' in hun hoofd zitten en zich vanuit dat punt naar de mensen gaan richten. Ik denk dat die goed weet wat hij waar kan zeggen. Iedereen heeft dat een beetje. (respondent 13)"

1.1. Demografische categorieën die moeilijk te betrekken zijn bij relatieopbouw

Volgens de respondenten gaat het bij de relatieopbouwende activiteiten meestal om oudere christenen en jongere, mannelijke moslims. Bepaalde demografische groepen worden met andere woorden niet bereikt. Een eerste groep moeilijk te bereiken personen zijn de **oudere moslims** of de moslims van de eerste generatie. De belangrijkste verklaring hiervoor was volgens enkele betrokkenen het feit dat de oudere moslims de Nederlandse taal niet beheersen.⁴⁴ De drie islamitische organisatoren, die ik interviewde, concentreren zich voornamelijk op de jongere moslims bij het 'werven van deelnemers'.

Er is meer openheid en aanvaarden van bepaalde 'vernieuwende' ideeën dan vroeger. Maar in bepaalde groepen nog niet. De eerste generatie moslims, daar merk ik nog niet meteen die verandering. (...) Ik richt mij ook niet direct tot die groep, nog niet. Ik weet dat we ook dialoog nodig hebben met die mensen, maar in de eerste plaats is een sterke basis belangrijk. (...) De jongeren zijn de toekomst, dat zegt iedereen. Dus moeten we eerst op hen inwerken, voor als zij later de leiders en de leerkrachten van de toekomst zijn. (respondent 18)

Met deze vaststelling hangt een andere samen, met name de ondervertegenwoordiging van **christelijke jongeren**. "Dus het zijn jonge moslims die daaraan deelnemen. En wie zien die jonge moslims dan aan de andere kant? Christenen van een bepaalde leeftijd dus, omdat het aan de andere kant dus niet zozeer bij de jongeren leeft. (respondent 18)" Zowel christelijke als islamitische respondenten haalden dit probleem aan, meestal als één van de moeilijkst te overwinnen hindernissen. Volgens verschillende respondenten heerst er een algemene desinteresse in het christendom en in religie in het algemeen in Vlaanderen, vooral bij jongeren en jongvolwassenen.

Een derde mogelijke 'probleemgroep' zijn de **vrouwelijke moslims**. Een vrouwelijke christen met sporadische ervaring vond dat vrouwen aan moslimkant te vaak thuis blijven (respondent 5). Vooral de tweede generatie nam hierin niet haar verantwoordelijkheid op volgens deze respondent. Zij vreesde dat dit voornamelijk door de sociale druk van vaders en broers kwam. Ook tijdens een informeel gesprek werd er door een christen op gewezen dat vrouwelijke moslims, nog meer dan mannelijke moslims, bestand moeten zijn tegen

---

⁴⁴ Hiermee wordt een praktisch probleem aangekaart, dat in enkele interviews aan bod kwam: het taalprobleem. De meningen met betrekking tot het al dan niet verdwijnen van de taalproblemen bij moslims in de nabije toekomst waren verdeeld. Verschillende moslims wezen er op dat met de derde en vierde generatie *le barrage de la langue* verdwijnt. Enkele christelijke respondenten spraken dit echter tegen door te stellen dat door partners via huwelijksmigratie naar België te halen, het taalprobleem grotendeels blijft bestaan. Ook werd verschillende malen geklaagd over het feit dat de Turkse imams slechts drie jaar in België mogen verblijven en dus meestal de Nederlandse taal niet leren. "Met die Turkse imams kan je niet praten, die spreken geen Nederlands. Dat is een zeer groot nadeel. (respondent 6)"

geroddel en hun nek moeten willen uitsteken wanneer ze willen deelnemen. Een moslima verklaarde de ondervertegenwoordiging van vrouwen van de tweede generatie door het feit dat dit precies de vrouwen zijn die kleine kinderen hebben en dus andere prioriteiten hebben. Een andere moslima stelde dat een eventuele verklaring voor het gebrek aan deelnemende vrouwen kon zijn dat de initiatieven meestal vanuit de moskee of door mannen georganiseerd worden en vrouwen het dus minder makkelijk te weten kunnen komen. Toch zou zij zelf de ondervertegenwoordiging van vrouwen aan de kant van de moslims niet als moeilijkheid aanduiden, want tijdens de activiteiten en in de organisaties die zij kent, zijn de vrouwelijke moslims wel vertegenwoordigd (respondent 17). Ook een christelijke organisator zag de afwezigheid van vrouwen niet als één van de moeilijkheden. Hij reageerde als volgt, toen ik hem de opmerking van respondent 5 voorlegde: “Dat is typisch dat dat als moeilijkheid wordt aangegeven. Dat is een oude dada. De meest voorkomende vraag op zo’n avonden of informatiesessies is altijd ‘ja, maar de positie van de vrouw, de emancipatie enzovoort’. Dat ligt zwaar op de maag blijkbaar. (respondent 11)” Enkele christelijke respondenten wezen op de positieve evolutie dat de moslimvrouwen de laatste jaren toegang tot het verenigingsleven hebben gevonden. Een priester stelde tijdens een informeel gesprek dat de omgang met moslima’s nog steeds niet gemakkelijk is, maar dat dat één van dingen is die men kan leren in de praktijk van diapraxis en dialoog.

1.2. Bewegredenen van niet-deelnemers

De meeste christenen en moslims die ik aansprak tijdens mijn veldwerkperiode, hadden nooit eerder van relatieopbouwende activiteiten of organisaties gehoord, laat staan deelgenomen. Het zijn vooral mensen die niet deelnemen of die sporadisch aanwezig zijn op initiatieven, die vinden dat de grotere massa zou moeten bereikt worden. De organisatoren zelf klagen hier niet over. Een grotere opkomst zou in hun ogen wel wenselijk zijn, maar ze leken hier niet meteen mee begaan op dit moment. Toch is het nuttig de bewegredenen voor de niet-deelname van het grote publiek te bestuderen. Hiertoe werden zeven personen geïnterviewd die nooit relatieopbouwende initiatieven bijwoonden. Zes van deze zeven respondenten stonden neutraal tot zeer positief tegenover dialoog en diapraxis. Slechts één respondent – een Egyptische christen, die enkele jaren in België studeert – stond ronduit negatief tegenover contacten tussen christenen en moslims. Ook tijdens informele gesprekken kwam ik omzeggens nooit in contact met tegenkantingen. Toch namen de meerderheid van de christenen en de moslims die ik hierover aansprak, niet deel aan relatieopbouwende activiteiten. In het zesde hoofdstuk zal nog blijken dat volgens de respondenten een onverschillige houding

tegenover interreligieuze relatieopbouw het meeste voorkomt. In dit deel van deze paragraaf worden de motieven van niet-deelnemers die positief staan tegenover relatieopbouw beschreven.⁴⁵ In het volgende deel komen de tegenkanten aan bod.

1.2.1. Tijdsgebrek

Tijdens informele gesprekken met mensen die niet deelnemen aan relatieopbouwende activiteiten hoorde ik vaak de volgende reactie: “Dat is niet dat ik daar geen interesse voor heb, maar ik ben met andere dingen bezig. Je kan niet alles doen, het is al druk genoeg.” Bijna alle respondenten wezen erop dat de meerderheid van de moslims en de christenen vandaag andere prioriteiten hebben. “De mens heeft andere problemen. Die moet zijn *naft* kunnen kopen, die moet eten kunnen kopen, die moet kunnen uitgaan. (...) Zo van die dingen houden mensen meer bezig dan ‘betekent dit vers in de Koran nu dit of dat?’. (respondent 12)” De deelnemers en organisatoren van deze activiteiten, betreuren deze instelling, maar menen er anderzijds “niets op te kunnen aanmerken”.

1.2.2. Onvoldoende informatie over het bestaan van dergelijke activiteiten

Het ontbreken van informatie over het bestaan van deze initiatieven werd als moeilijkheid ervaren. Vijf van de respondenten zonder ervaring hadden nog nooit over Vlaamse relatieopbouwende initiatieven gehoord en ook tijdens informele gesprekken reageerden mensen vaak verbaasd wanneer ik de verschillende initiatieven, die ik zelf al had bijgewoond, beschreef. Een respondent antwoordde bijvoorbeeld als volgt op de vraag of zij zou willen deelnemen aan een interreligieuze meditatie: “Ik weet eigenlijk al veel over de islam. (...) Maar zo van die misvieringen, een soort feest, dan eerst een imam die iets zegt, een lezing uit de Koran en een lezing uit de Bijbel, dat is zalig! Maar ik kom zo’n dingen niet te weten. (respondent 3)”

1.2.3. Onvoldoende kennis over de eigen godsdienst

Een respondent noemde zijn vermeende gebrek aan kennis over de eigen godsdienst als reden om niet deel te nemen aan relatieopbouwende activiteiten: “Ik vind niet dat ik over mijn geloof mag spreken, tenzij ik daar echt heel veel van weet. Ik weet er wel veel van,

---

⁴⁵ De huidige spanningen in het multiculturele Vlaanderen of escalerende conflicten in de wereld werden door de respondenten niet aangehaald als iets dat hen weerhoudt om deel te nemen aan relatieopbouwende activiteiten. Toch lijken vele mensen me door deze gebeurtenissen – en de berichtgeving van de media daarover – negatief beïnvloed.

maar ik zou het eerst moeten bestuderen en goed kennen om niet de verkeerde dingen te zeggen. (respondent 13)” Ook tijdens verschillende andere gesprekken, zowel met moslims als christenen, werd aangegeven dat voldoende kennis over de eigen godsdienst een noodzakelijke voorwaarde is om aan interreligieuze dialoog te kunnen doen. “Het probleem is dat niet alle moslims de capaciteit hebben om te dialogeren. Vooral moslims die hier geboren zijn, hebben weinig kennis van hun godsdienst en hun tradities. Wie geen kennis heeft, kan ook geen kennis doorgeven. (respondent 19)” Een moslim, die vaak lezingen geeft over de islam, zag dit heel anders (respondent 18):

Ik ben geen theoloog, maar ik heb geen schrik van mijn geringe kennis. Als je iets niet weet, dan moet je gerust kunnen zeggen ‘sorry mensen, maar dat weet ik niet’. Ik kan het opzoeken en een andere keer antwoorden. Belangrijk is dat je er staat, dat je er bent en zegt ‘ik ben er, kom laten we samen iets doen’. Je moet die zetel van de moslim niet leeg laten. Daar moet iemand zitten.

1.2.4. Moeilijkheden binnen de eigen geloofsgemeenschap als prioriteit

Aan de moslim, die zijn kennis over de islam onvoldoende vond om in dialoog te treden, vroeg ik of hij dan, eens die kennis bijgeschaafd is, wel bereid zou zijn deel te nemen.

Nee, ik zou me eerder focussen op de islamitische gemeenschap. Dat is voor mij prioriteit: mijn gemeenschap proberen één of andere eenheid te geven, er één geheel van te maken. (...) Dat zou ik willen bereiken hier. En als je dat hebt bereikt, dan zou je kunnen gaan dialogeren, omdat je dan een zo breed mogelijke achterban hebt en dat je dan kan beweren dat je de stem van de hele gemeenschap vertegenwoordigt. (respondent 13)

Deze respondent vond met andere woorden de *intra*-religieuze dialoog (binnen de gemeenschap) prioritair. Volgens een andere respondent, een islamitische organisator van ‘dialooginitiatieven’, is ook dit een veelgehoord argument. Volgens deze respondent gaat het hier om een kwestie van prioriteiten: bepaalde mensen moeten zich bezighouden met de intrareligieuze dialoog en anderen kiezen ervoor zich in te zetten voor interreligieuze activiteiten (respondent 18). Aan christelijke kant bestaan gelijkaardige redenen om zich niet in te spannen voor de relatieopbouw met moslims.⁴⁶ Tijdens een informeel gesprek

---

⁴⁶ Pater Ignace Berten illustreerde het probleem van de verdeeldheid en de nood aan intrareligieuze dialoog tijdens een lezing (Brussel, 24 november 2005). Tijdens een conferentie met moslims en christenen, die door El Kalima was georganiseerd, over monotheïsme en de drievuldigheid, was er in het publiek grote verdeeldheid ontstaan, niet tussen de moslims en de christenen, maar binnen de gemeenschappen. Een deel van de christenen en de moslims waren akkoord met wat hun ‘vertegenwoordiger’ tijdens een lezing naar voren had gebracht, maar de andere helft vond hem een verrader. Berten benadrukte tijdens zijn lezing dus dat volgens hem zowel intrareligieuze als interreligieuze dialoog nodig zijn.

zeiden christelijke zusters dat de katholieke gemeenschap daar op dit moment niet klaar voor is, omwille van verdeeldheid en onvoldoende kennis. Bovendien vertelden ze me dat het christendom momenteel al het hoofd moet bieden aan de secularisatie en zich beter daarop zou concentreren. Een priester merkte op dat het jeugdpastoraal in Vlaanderen een kans laat liggen als het contacten met moslims niet opneemt in hun programma, “maar – *off the record* – zij zitten ook binnen een binnenkerkelijk voortbestaan te denken.”

1.2.5. *Ongeloof in het nut van relatieopbouwende activiteiten*

De derde reden die ervoor zorgde dat de eerder geciteerde respondent 13 niet deelneemt aan relatieopbouw, is dat zulke activiteiten volgens hem toch hun doel missen:

Ja, ik weet het niet, om voordelen en misverstanden uit de weg te ruimen? Maar diegenen die dan zo die dialoog doen, dat zijn uiteindelijk ook diegenen die zich daar iet of wat in interesseren. (...) Als je dan in dialoog gaat, is dat met personen die je toch van niets meer hoeft te overtuigen. Ik weet niet, die respecteren u. (...) De extremen moeten overtuigd worden, niet die ‘vredesduiven’. Dat maakt dialoog dus eigenlijk niet zo efficiënt en in mijn ogen dan uiteindelijk nutteloos. (respondent 13)

Een andere respondent hechtte persoonlijk meer belang aan spontane contacten. Hij was er bovendien niet van overtuigd dat de ‘gestructureerde dialoog’ nut heeft, behalve voor de mensen die er aan deelnemen. De maatschappelijke relevantie van interreligieuze relatieopbouw is volgens hem miniem, aangezien de oorzaak van de sociale spanningen niet bij de religies ligt (zie ook Zemni en Fadil 2003; hoofdstuk 5). Hij zag christenen en moslims, die samenkomen in naam van de relatieopbouw, als een soort van hobbyclubjes “die net als tennisclubs geen maatschappelijk nut hebben” (respondent 12).

Dat zal echt een bepaald publiek aantrekken. Dat is zoals een concert. Je hebt mensen die veel van muziek houden en je hebt mensen die veel van religie houden. (...) Ik denk dat naar al die meetings altijd dezelfde mensen gaan. (...) Het is precies alsof het nutteloos is. De mensen die overtuigd willen worden, die zal je wel overtuigen. Maar de mensen die halsstarrig zijn, zullen dat ook blijven. (...) Dan is uw dialoog show. Misschien is het tonen van *goodwill* ook wel nodig in tijden van spanning, maar als het niet tot resultaat gaat leiden...

De deelnemers en vooral de organisatoren van relatieopbouwende activiteiten zouden hun engagement geenszins als een hobby zonder maatschappelijk nut omschrijven. Het gaat integendeel bij sommigen om een manier van leven, om een missie.

1.3. **Tegenkantingen**

Niet geloven in het nut van relatieopbouw tussen moslims en christenen of er tegen gekant zijn, zijn zeer verschillende houdingen. De respondenten die hierboven besproken werden, vonden wel dat mensen die zich voor relatieopbouwende activiteiten willen inspannen, daar geen kwaad mee verrichten. Openlijk verzet ondervond ik slechts één maal tijdens mijn veldwerk. Volgens de meeste respondenten bestaan er weinig of geen tegenkantingen tegen relatieopbouw tussen moslims en christenen. Het probleem is volgens hen eerder onverschilligheid aan beide kanten. “Geen tegenkantingen. [De Marokkanen] weten misschien zelfs niet dat er een dialoog is, dus dan zijn ze er ook niet tegen. Misschien zijn ze er een beetje tegen, omdat ze niet weten wat het is, maar geen echte afkeer. Onverschillig is, denk ik, het goede woord. (respondent 13)” “Ik denk niet dat er mensen bestaan die daar tegen zijn. (...) Ik denk zelfs dat Bush en Osama Bin Laden open staan voor dialoog. Dat zéggén ze toch allebei. (respondent 12)”

De organisatoren van relatieopbouwende activiteiten maken wél melding van (openlijk) verzet. Bij KMS kregen ze vijf geschreven, negatieve reacties van christenen op hun initiatieven tijdens het voorbije jaar. Organisatoren hechtten er veel belang aan om hier op een correcte manier op te reageren en zo eventueel negatieve houdingen om te buigen.

Soms krijg je een lastige brief, als er bijvoorbeeld in Kerk en Leven een activiteit met moslims wordt aangekondigd. Maar je krijgt die even goed als je iets doet rond vluchtelingen of vreemdelingen. (...) Soms is dat een mail met één zin en soms een langere brief, met een bekommernis. Bijvoorbeeld om altijd alles binnen de juiste proporties te blijven plaatsen. En toch niet te islamvriendelijk alleen te zijn, maar ook vragen te durven stellen. Ooit heeft er ook eens een groep geprotesteerd voor de kerk bij een interreligieus koormoment, omdat zij vonden dat islamitische gezangen in een kerk niet kunnen. (respondent 11)

Zowel in eigen kringen, als van buiten word je soms wat aangevallen: “Jongens, hoe kan je nu als moslim in dialoog gaan met ongelovigen, dat mag toch niet.” Maar je leert daarop te antwoorden: “Het kan wel, het is al gedaan in de geschiedenis.” (...) Het zijn vooral ouderen die ons zo ‘aanvallen’ en omwille van het gebod van ‘respect tonen aan de ouderen’ is dat een probleem. (...) Wij hebben de ervaring op straat en de studies en misschien toch wat meer kennis. Toch kan je dat niet zeggen naar de ouderen toe. (...) Sommige vernieuwende – maar niet dat we de religie willen veranderen – ideeën, worden soms als rebels aanschouwd in de eigen gemeenschap. (respondent 18)

Ik interviewde één Egyptische christen die tegen de dialoog en diapraxis met moslims en zelfs ronduit tegen de islam gekant is (respondent 2). Zijn mening is grotendeels gebaseerd op ervaringen van pesterijen en vervolging door moslims in zijn vaderland. Volgens deze respondent heeft de islam twee gezichten en kan je nooit weten welk gezicht je te zien zal krijgen. Waar de moslims de controle hebben, worden de anderen bedreigd en wordt strijd tegen de ongelovigen gevoerd. Ze komen volgens deze respondent de Europese economie vernietigen en misbruiken het huwelijk met Europese vrouwen om zoveel mogelijk moslims in Europa te brengen. In Europa moeten ze beweren dat ze vrede willen, om te overleven als minderheid. Elke vredige islam is volgens hem echter tijdelijk, een noodzakelijk kwaad op weg naar de overheersing door moslims. Het heeft volgens deze respondent geen enkel nut om met een moslim in discussie te gaan. Zij gooien allerlei kwetsende stellingen op tafel, terwijl christenen zich beheersen en zeer voorzichtig zijn. Ze willen bepaalde uitspraken bewijzen door de betekenis van de Bijbel te verdraaien. Ze verdraaien daarenboven verschillende verzen uit de Koran om niet van standpunt te moeten veranderen. Ze zitten vast in oeroude opvattingen. Er is geen plaats voor twijfel bij de moslims. Moslims noemen christenen bovendien voortdurend 'Volk van het Boek', maar zo willen christenen helemaal niet genoemd worden. Christenen houden daarentegen wel rekening met de wensen van de moslims. Moslims beledigen het christendom, maar als christenen opmerkingen maken over de profeet is dat blasfemie en racisme.

Deze respondent beseft zeer goed dat zijn uitspraken gewaagd en misschien kwetsend zijn, maar vond toch dat iemand het moest aandurven 'de waarheid' te zeggen. Hij was wel zeer bezorgd over zijn anonimiteit en stond niet toe dat ons gesprek werd vastgelegd op cassette. Zulke controversiële uitspraken hoorde ik letterlijk enkel bij deze respondent, maar in deze verhandeling komen toch opmerkingen van andere betrokkenen, die in deze lijn liggen, maar op een sociaal wenselijkere manier geformuleerd zijn, aan bod.

2. KENMERKEN VAN ISLAM EN CHRISTENDOM

In het vierde hoofdstuk werd al even stilgestaan bij het feit dat binnen de soennitische **islam geen hiërarchie** bestaat. In dat hoofdstuk werd er op gewezen dat omwille van het ontbreken van gezagdragers de houding van 'de islam' tegenover zaken zoals de interreligieuze dialoog moeilijk te bepalen was. Bovendien is 'de islam' in Vlaanderen verre van monolithisch. Er bestaat verscheidenheid van nationaliteiten en stromingen. Het is dus zeer moeilijk woordvoerders van 'de moslimgemeenschap' aan te duiden (zie ook Mattheeuws 1994: 2-22).

Islam is een mozaïek. Dat is even gesplitst en divers als het christendom. Dus

welk element praat met welk element? In die zin is een dialoog niet mogelijk tussen de islam en het christendom, maar wel bijvoorbeeld met de Turkse moslims van die strekking van dat dorp.⁴⁷ Daar kan iemand misschien wel afgevaardigd worden om te praten namens zijn gemeenschap. (respondent 12)

Betrokken christenen vertelden in dit verband vaak een anekdote, waarvan de plot hetzelfde is: men praat als christen of christelijke organisatie met moslims, maar hoort later van andere moslims dat dat gesprek weinig zin heeft gehad, aangezien de moslims waarmee men sprak toch de islam niet vertegenwoordigen. Christenen hebben het dus zeer moeilijk om te bepalen wie als gesprekspartner kan fungeren.

Door het feit dat moslims die structuren niet hebben die wij hebben is dat wel moeilijk. Vooral bij de Marokkanen – die hebben minder structuur dan de Turken – is het heel moeilijk. Bijvoorbeeld nu hebben we lang geen contact meer gehad met de Marokkaanse moskee hier. Diegene die hier verantwoordelijk was, die is verhuisd. (...) Als de leiders weggaan, dan is het moeilijk, omdat je dan niet goed weet wie nu in zijn plaats zal fungeren en wie ons aanspreekpunt kan zijn. We zoeken nog altijd. (respondent 9)

Een ander probleem is de **steeds kleiner wordende interesse in het christendom bij Vlamingen**. Twee islamitische respondenten vroegen zich af of er nog wel veel christenen waren in België. Een christelijke respondent stelde zich de volgende vraag: “En daarbij komt dan nog de vraag of het christendom nog wel zo actueel is. Is het nog wel *in*? Want het zijn toch vooral jongeren die moeten aangesproken worden, want jongeren zijn de toekomst. En het is spijtig, maar jongeren staan vaak onverschillig tegenover het christendom. (respondent 3)” “Ten eerste doen ze al niets meer aan hun eigen godsdienst, dus wat gaan we daar dan nog met andere godsdiensten bezig zijn? Godsdienst is een beetje uit den boze. ‘Je moet daar niet te veel van verwachten van de godsdienst.’ (respondent 9)” Een gevolg van deze vaststelling is de oververtegenwoordiging van oudere christenen. Volgens sommige respondenten was dit de reden om interculturele boven interreligieuze dialoog te verkiezen. In het zevende hoofdstuk ga ik dieper in op deze hindernis.

Één van de verborgen agenda’s, die in het vierde hoofdstuk besproken werd, was het willen bewijzen van het eigen gelijk (respondent 8). Het christendom en de islam zien zichzelf als een universele openbaringsgodsdienst. Als gelovige is men ervan overtuigd dat zijn of haar geloof het beste geloof is voor zichzelf. De stap naar denken dat dat specifieke

---

⁴⁷ De meeste initiatieven worden inderdaad plaatselijk georganiseerd. Één van de leden van de Interreligieuze en Interculturele Werkgroep Gent stelde dat er geen joden in hun vereniging zitten om de simpele reden dat in Gent heel weinig joden wonen: “We willen geen joden van Antwerpen of Brussel importeren.”

geloof ook het beste is voor alle anderen kan dan snel gezet worden. Wanneer men ervan overtuigd is dat men 'het enige ware geloof' bezit, sluit men zich vaak af van dialoog (zie ook Maas 1993: 117). Men gaat dan enkel aan tafel zitten om de anderen te overtuigen. "Het is fout te denken dat men dé waarheid bezit. Het zou moeten zijn: ik heb iets waardevols, jij hebt iets waardevols, laat ons samen praten en daardoor onze beide dingen waardevoller laten worden. Dat is mijn ideaalbeeld van de dialoog. (respondent 3)" Ayoub (in Sherwin en Kasimow 1999: 169) stelt dat de positie van de islam tegenover het christendom en die van het christendom tegenover de islam ambivalent is: "One fundamental reason for this ambivalence is that both faiths are intensely missionary-oriented."⁴⁸ De vrees voor de **bekeringsdrift** van de anderen kan iemand weerhouden deel te nemen aan dialoog. Geen van de deelnemers en organisatoren noemde 'overtuigd worden' als een risico van de dialoog. Verschillende respondenten waren er naar eigen zeggen zelfs zekerder in hun eigen geloof door geworden. Een respondent merkte op dat vrees voor bekering betekent dat men niet sterk staat in zijn of haar geloof (respondent 14). Eén moslim verwees wel naar de missioneringsdrang van christenen: "De christenen hebben misschien nog altijd zo de gedachte 'we gaan die arme sukkelaars van hun verkeerde geloof gaan bevrijden om ze dan terug christenen te maken zodat ze naar de hemel gaan. Die gedachte van missionering bestaat toch vandaag nog altijd. (respondent 13)" Op de vraag of de islam die bekeringsdrift ook niet in zich had, antwoordde deze respondent: "Je kan het christendom en de islam niet vergelijken met betrekking tot bekeringsdrift. (...) Ik denk niet dat het doel van de moslims – zeker niet van diegenen die hier zijn – is de arme christenen hier te gaan bevrijden van hun semi-heidens geloof." Ook tijdens een informeel gesprek met een moslim werd me op het hart gedrukt dat moslims niet willen bekeren. Ze zijn wel heel fier wanneer ze over hun geloof vertellen en hebben volgens sommige respondenten de plicht om anderen over de islam te informeren, "maar als die plicht volbracht is, dan houdt het daarmee op. Wanneer iemand zich bekeert, gebeurt dat onder invloed van God en niet van een ander mens" (zie ook Yahya 2004).

Toch meenden enkele christenen dat sommige moslims enkel geïnteresseerd zijn in het uiteenzetten van hun eigen waarheid en niet willen luisteren naar een andere visie.

Ik heb al in enkele gesprekken het gevoel gehad bij moslims dat ze denken 'interessant, maar je bent wel een ongelovige, hoor'. Bijvoorbeeld [een moslima]

---

⁴⁸ In de literatuur over interreligieuze dialoog wordt veel aandacht geschonken aan de verhouding tussen dialoog en missionering. Cornille (in Roebben 2000: 67) schrijft hierover het volgende: "Terwijl dialoog en verkondiging vaak als verschillende zaken worden beschouwd, of zelfs als tegenovergestelde attitudes ten opzichte van de ander, zijn ze in feite één en hetzelfde: verkondiging kan enkel gebeuren in een geest van dialoog, terwijl een essentieel deel van de dialoog verkondiging is." De meeste christelijke auteurs maken een duidelijk onderscheid tussen beiden, maar stellen dat de verhouding onderwerp van studie en discussie binnen de Kerk moet blijven (zie bijvoorbeeld Wulfhorst 2003).

zei na een hele uiteenzetting over verdraagzaamheid en het nut van dialoog (...) 'God beslist toch wie er naar het paradijs gaat'. Ik ben er zeker van dat ze dacht 'jij gaat dus wel naar de hel, hè'. (respondent 3)

Ik denk dat [de moslims] nog altijd de idee niet overwonnen hebben dat verschillende godsdiensten uit elkaar moet gehouden worden; 'Wij zijn islam en jullie zijn anders'. (...) Zij leggen daar steeds de nadruk op: 'Wij hebben vanaf Mozes tot Mohammed en sindsdien is er niemand anders meer gekomen, wij hebben de hele lijn en dat kan niemand anders zeggen, jullie missen iets'. Zo komt dat een beetje over. Hoe langer hoe meer voel ik dat zo aan. (...) Ik denk dat zij daarin nog moeten groeien. (respondent 2)

Daarnaast kwamen tijdens de interviews enkele **theologische standpunten** van christenen en moslims, die 'echte dialoog' niet toelaten, naar voren. Deze standpunten gaven meestal een basisovertuiging van één van beide geloven weer. De kans dat moslims of christenen deze overtuigingen zouden laten varen in naam van de dialoog, is volgens mij onbestaande. Geen van de respondenten streefde ook naar het overtuigen van de anderen met betrekking tot deze punten. Wat men hier dan wel mee aan moest, konden de respondenten me niet vertellen. Een eerste stap kon volgens één respondent reeds zijn over deze standpunten een debat te openen en in de eerste plaats misverstanden hierover uit de weg te ruimen (respondent 3).

Een christen zag het feit, dat de moslims de Koran als een soort van religieuze synthese zien, gekomen ter vervanging van de andere gedateerde Heilige Boeken, als hindernis voor interreligieuze dialoog: "Een dialoog is bijna onmogelijk, omdat de Koran voor hun 'onveranderbaar' is en het laatste en beste boek. (respondent 7)" Dat de Koran eeuwig is en onvervangbaar werd door bijna alle moslims die ik interviewde vermeld. "Ik als moslim bekijk wel de Koran als het laatste boek. De Bijbel is voor mij het voorlaatste en het laatste Boek is de nieuwste versie, waardoor je uit de rest geen informatie meer moet halen, want de Koran is samenvattend. (respondent 17)" "De Bijbel en de Thora zijn niet meer de woorden van God, want ze zijn veranderd. Je moet daar eerlijk in zijn tegen [christenen en joden]. Je moet niet tegen hen zeggen dat je die Boeken ook goed vindt. (respondent 20)"

Aan de andere kant hebben bijna alle moslims erop gewezen, dat de christenen zeggen dat ze de islam aanvaarden en in dialoog willen gaan, maar dat ze intussen wel blijven weigeren om Mohammed als profeet te erkennen. Hoewel het christendom een plaats heeft binnen de islam, is dat omgekeerd niet het geval.

Wij, moslims, wij aanvaarden Jezus als profeet, als gezant van God. Maar de

christenen die aanvaarden onze profeet Mohammed niet als een profeet. Dus bij mij moeten de christenen niet komen zeveren van een dialoog of dit of dat als die onze profeet niet aanvaarden als een profeet. (...) Dan moet je daar toch niet verder op ingaan, als die gewoon uw geloof niet aanvaarden en het uiteindelijk afdoen als een leugen. (respondent 13)

Platti (1998: 100-102) bespreekt het standpunt van het Vaticaan over dit probleem:

Vele moslims stellen christenen de vraag waarom zij Mohammed niet toevoegen aan de reeks bijbelse profeten en hem zo niet erkennen, 'zoals moslims Jezus erkennen als profeet'. Op deze vraag geeft het [Tweede Vaticaans] Concilie in feite alleen stilzwijgend een antwoord: hoe hoogstaand en erkenbaar vele elementen van de boodschap van de Koran ook zijn die Mohammed heeft gebracht, de hele traditie van het christendom vindt het leven van Mohammed, zijn handelen en persoonlijke geschiedenis, zoals we die kennen uit authentieke islamitische bronnen, niet in die mate geloofwaardig, dat ze ook zou kunnen onderschrijven dat hij op 'voorbeeldige wijze de aanwijzingen van God heeft toegepast' en de navolging van zijn *soenna*, zijn levenswijze zich zou opdringen. (...) Ook al erkennen christenen de immense grootsheid van de islam, toch missen zij precies in zijn boodschap het begrip voor wat hún geloof in de gekruisigde en verrezen Christus betekent.

Volgens Platti en vele anderen is een theologisch compromis onmogelijk. Vooral wat de dialoog over de geloofsleer betreft, lijkt dit een niet te overwinnen hindernis. Catherine Cornille (*in* Timmerman en Segaert 2005: 37- 39) stelt dat het erkennen van de andere religie als een bron van waarheid één van de belangrijkste voorwaarden is om aan dialoog te kunnen doen.⁴⁹ 'De andere' moet in de eerste plaats erkend worden als een waardige gesprekspartner. Dat de mogelijkheid van waarheid in andere religies erkend wordt, hoeft echter geenszins te betekenen dat alle aspecten van die andere religie als even belangrijk moeten geacht worden. De onmogelijkheid van een theologische compromis betekent dus niet dat dialoog onmogelijk is.

---

⁴⁹ Over de voorwaarden voor interreligieuze dialoog zijn verschillende (filosofische) teksten geschreven. In deze verhandeling gaan we hier niet dieper op in. Doorheen het veldwerk en dit onderzoeksverslag kwamen mogelijkheidsvoorwaarden van dialoog en diapraxis wel aan bod, maar over de voorwaarden voor relatieopbouw hadden de respondenten het zo goed als nooit tijdens de diepte-interviews. Enkele voorbeelden van voorwaarden zijn: kennis van de taal en gewoontes van gesprekspartners, openheid tegenover de andere, een balans vinden tussen betrokkenheid op de eigen godsdienst en afstand kunnen nemen van de godsdienst om erover in discussie te kunnen gaan, geloof in een gemeenschappelijke grond van alle religies, respect en vertrouwen in de gesprekspartners, gelijkwaardigheid van de partners of communicatie die vrij is van gezag.

3. ORGANISATORISCHE EN FINANCIËLE PROBLEMEN

Uit verschillende informele gesprekken bleek dat in gemengde werkgroepen het meestal de christenen zijn die de administratie, het omgaan met subsidies en de communicatie met de overheid voor hun rekening nemen, “omdat wij goed weten hoe het hier allemaal in zijn werk gaat”. “Turken, Marokkanen en Belgen hebben een verschillende manier van organiseren,” werd me verschillende keren meegedeeld, vaak doelend op het feit dat niet-Belgen geregeld te laat komen op afspraken of te laat beginnen met het organiseren van een initiatief (zie ook Idema 2006: 37).

Bij het offerfeest (...) kwam men 10 dagen op voorhand een container vragen aan de stad, in plaats van op tijd een aanvraag te doen. Men snapt niet dat dat dan niet kan en ze maken zich dan kwaad op de overheid ‘ze willen ons niet helpen’, maar je moet een beetje serieus blijven. Het werkt nu eenmaal anders bij ons. (...) Het is eigenlijk een beetje van de twee kanten. Er is veel racisme. (...) Maar het is ook zo dat de moslims zelf onvoldoende op de hoogte zijn van hoe het hier in mekaar zit en wat er past en niet past. (...) Je merkt dat ook als je daar een afspraak mee maakt, dan moet je weten dat ze een half uur te laat gaan zijn. Dat kan niet als je op een professionele manier wil werken. (...) Ze blinken wel uit in alles wat te maken heeft met de omkadering van de avond zelf en het onthaal. De warmte van hun ontmoetingsmomenten is niet te overtreffen. (...) Wij werken veel gestructureerder en veel meer volgens afspraken en timing. Zij zijn een stuk losser en spontaner. Het heeft allemaal goede en slechte kanten. (respondent 8)

Tijdens mijn veldwerk bleek dat de priesters, zusters en parochieassistenten, die ik ontmoette, vrijgesteld zijn of betaald worden om zich in te zetten voor de relatieopbouw met moslims. Aan moslimzijde lag dit echter anders: zo goed als alle deelnemende moslims doen dat ten persoonlijke titel. Het waren dan ook moslims die financiële problemen vermeldden. “Moeilijkheden? Vanuit de bureaucratie ten eerste. We zijn allemaal vrijwilligers. We hebben allemaal nog een andere job. (...) Men spreekt wel over het belang van dialoog, maar wanneer het op logistieke ondersteuning aankomt, dan fronsen men de wenkbrauwen. (respondent 18)” Tijdens een informeel gesprek stelde een imam bovendien dat, aangezien er nog geen gemeenschappelijke koepel van imams bestaat, zij financieel afhankelijk zijn van hun achterban. Dat brengt volgens deze betrokkene de vrijheid van spreken van imams in het gedrang.

4. DE PROBLEMATISCHE CONTEXT VAN DE RELATIEOPBOUW

In de literatuur worden de politieke en economische conflicten binnen een ongelijke, asymmetrisch gestructureerde samenleving vaak aangehaald als obstakel (zie onder andere Maas 1993). De **polarisering** op alle niveaus van de samenleving noemde Platti tijdens een informeel gesprek als de grootste moeilijkheid voor de relatieopbouw tussen moslims en christenen vandaag (zie ook Leman 2003). In deze context sluiten zowel christenen als moslims zich volgens verschillende betrokkenen liever af van 'de Andere'. Weinig betrokkenen haalden deze problematische context spontaan aan, wanneer ik vroeg naar de moeilijkheden die zij ondervinden. Als we echter op zoek gaan naar verklaringen waarom zoveel mensen wegblijven van relatieopbouwende activiteiten, lijken de huidige spanningen mij daar een heel belangrijke reden voor. Slechts twee organisatoren gingen dieper in op deze context. Een voorzitter van een islamitische organisatie voor de dialoog stelde: "Het lijkt bij ons vaak alsof we echt tegen de stroom in zwemmen, een heel harde stroom. En hoe meer er helaas negatieve zaken gebeuren op wereldniveau, hoe meer de tegenstroom sterker en harder wordt. (respondent 18)" Ook een christelijke organisator was ervan overtuigd dat er elke keer als er op internationaal vlak iets gebeurt "dat met een zogenaamde islambeweging te maken heeft of met een groep die zich met die naam siert", dat een impact heeft op het Vlaamse niveau (respondent 11).⁵⁰

De publieke opinie van de ene groep ten aanzien van de andere speelt een grote rol bij het organiseren en slagen van de relatieopbouwende activiteiten. Die opinie staat volgens verschillende respondenten momenteel negatief tegenover de islam. Voor relatieopbouw zou dit kunnen betekenen dat bepaalde christenen zich van de islam afsluiten en dat bepaalde moslims zich in een slachtofferrol verbergen en geen contacten met 'de vijand' wensen. De media werden in dit verband door vele respondenten als een bron van negativiteit bestempeld, grotendeels omdat de media niets tracht te veranderen aan het gebrek aan kennis in beide kampen.⁵¹ De vooroordelen en angsten die momenteel leven, zorgen er grotendeels voor dat er naast, in plaats van met, elkaar gepraat wordt. Zowel

---

⁵⁰ Zoals ik in het voorwoord reeds aanhaalde, kan op dit kader – door bepaalde betrokkenen als 'angstige tijd' benoemd (bijvoorbeeld De Volder 2005) – veel dieper worden ingegaan. De huidige escalatie van conflicten en steeds sterker wordende polarisering hangt als een zwaard van Damocles boven onze wereld en boven de relatieopbouwende activiteiten tussen moslims en christenen in Vlaanderen. Aangezien mijn respondenten en de meeste moslims en christenen die ik tijdens mijn veldwerk ontmoette echter niet diep ingingen op deze problemen, doe ik dat in deze verhandeling ook niet. Een mogelijke reden waarom de problematische context niet vaak aangehaald werd, is het feit dat de betrokkenen aanvoelen dat zij weinig vat hebben op deze situatie en voor deze moeilijkheid dus geen oplossing kunnen bedenken.

⁵¹ De meningen over de rol van de Vlaamse media in de multiculturele en multireligieuze samenleving zijn tamelijk negatief. Volgens velen zou het een grote stap in de goede richting zijn als de informatie die via die kanalen verspreid wordt correcter en minder oppervlakkig zou zijn. Enkele respondenten waren er bovendien van overtuigd dat de media in principe een manier zouden kunnen zijn om positieve signalen de wereld in te sturen.

moslims als christenen voelen zich volgens verschillende respondenten zeer snel aangevallen en staan voortdurend in de verdediging, waardoor relatieopbouw moeilijk wordt. Soms is dit onterecht, maar soms is deze houding een logisch gevolg van de omstandigheden. Verschillende respondenten klaagden erover dat in debatten nog te vaak een **polemische taal** wordt gehanteerd:

Een ander probleem is de manier waarop er vragen worden gesteld. Is het een vraag om te weten of een vraag om te kwetsen of een vraag om te verlagen? (...) Enorm veel vragen bijvoorbeeld over de hoofddoek 'waarom onderdrukken jullie die vrouwen?'. Men heeft vooroordelen en dat belemmert de dialoog. (...) Willen ze echt uitleg of willen ze gewoon provoceren? (respondent 19)

Wanneer groepen en personen zich verbonden willen voelen met anderen of zich willen afzetten tegen anderen, krijgt de **geschiedenis** – meestal in een unilaterale en bevooroordeelde lezing – daar vaak een grote rol in. Verschillende auteurs noemen de relaties in de geschiedenis als een hindernis voor de huidige relatieopbouw. Talbi (1972: 9-10) spreekt bijvoorbeeld over "*l'handicap du passé*". Één van mijn respondenten haalde de geschiedenis aan als een hindernis voor de dialoog tussen vertegenwoordigers van beide godsdiensten en het belang dat hij daar persoonlijk aan hecht: "De paus en zo zijn diegenen die in de geschiedenis het voortouw hebben genomen in de strijd tegen de islam. Het is hypocriet van de paus om te zeggen dat er een dialoog moet zijn. Ik denk toch wel tot nader order dat de christenen de moslims zien als de vijand. Ik hecht niet veel waarde aan de woorden van de paus. (respondent 13)" Volgens enkele respondenten moet over de geschiedenis gepraat worden, maar moet daarbij ook aanvaard worden dat die niet meer kan veranderd worden. Een christen zei over de kruistochten: "Ik vind dat ik toch niet de fouten van mijn voorouders moet dragen. (respondent 5)"

De huidige toestand van de relaties tussen moslims en christenen in Vlaanderen, waarin religieuze en culturele elementen bovendien vaak verward worden (zie hoofdstuk 1), blijkt dus zowel een obstakel als de reden bij uitstek te zijn voor relatieopbouwende activiteiten (zie hoofdstuk 5). Deze en andere hindernissen worden erkend door organisatoren en deelnemers, maar geen van hen laat zich erdoor ontmoedigen. Het volgende, besluitende hoofdstuk belicht de optimistische ingesteldheid van deze betrokkenen.

HOOFDSTUK 7

CONCLUDERENDE BESCHOUWINGEN:

HUDIGE SITUATIE EN TOEKOMST VAN DE RELATIEOPBOUW TUSSEN CHRISTENEN EN MOSLIMS IN VLAANDEREN

Een belangrijke vraag die verschillende betrokkenen en ikzelf zich stelden was welke resultaten de huidige relatieopbouwende activiteiten tussen moslims en christenen in Vlaanderen reeds hadden opgeleverd. Het beantwoorden van deze vraag is niet vanzelfsprekend, onder andere omdat we onmogelijk kunnen inschatten hoe Vlaanderen eruit zou zien zonder deze initiatieven. Voorlopig gaat het om lokale initiatieven die van zeer uiteenlopende vorm zijn, maar allemaal als 'kleinschalige bruggenbouw' zouden kunnen getypeerd worden.⁵² In dit hoofdstuk tracht ik het effect van deze initiatieven te bepalen. In een eerste paragraaf wordt de visie van de meerderheid van de moslims en christenen in Vlaanderen in te schatten aan de hand van een schets van de reactie van mensen uit de omgeving van deelnemers en organisatoren op hun engagement. Uit deze analyse zal blijken dat één van de problemen is dat religie bij Vlamingen niet veel interesse meer wekt. Toch zijn verschillende respondenten ervan overtuigd dat interreligieuze relatieopbouw nog steeds een meerwaarde heeft. In de tweede paragraaf wordt besproken wat het nut van interreligieuze activiteiten is in Vlaanderen en waarom men zich specifiek tot christenen moet richten en niet enkel dialoog en diapraxis tussen moslims en niet-moslims moet aanmoedigen. De plaats van religie in de Vlaamse multiculturele samenleving wordt hier besproken. De derde paragraaf ten slotte behandelt de toekomstvisie van de respondenten met betrekking tot relatieopbouw in Vlaanderen.

1. HOUDING VAN DE MEESTE MOSLIMS EN CHRISTENEN TEGENOVER RELATIEOPBOUW

Om in te schatten hoe de gemiddelde christen en de gemiddelde moslim in Vlaanderen staat tegenover de relatieopbouw, is een kwantitatief onderzoek nodig. Een gedeeltelijk antwoord op deze vraag werd reeds gegeven in het zesde hoofdstuk, waar de motivaties

---

⁵² Welke soort van activiteiten georganiseerd wordt, hangt grotendeels samen met de wensen van de betrokken gemeenschappen. Welke soorten van gemeenschappen in een bepaalde regio aanwezig zijn, speelt een grote rol. In de Antwerpse katholieke kerken, komen bijvoorbeeld veel Assyrische christenen, die gevlucht zijn voor vervolging uit moslimlanden. Moslims uitnodigen in de kerk, waar deze vluchtelingen vaak komen, ligt dus gevoelig. In Kortrijk ondervindt men een gelijkaardig probleem met de orthodoxe vluchtelingengemeenschap.

van niet-deelnemers uiteen werden gezet. Waarom christenen en moslims niet deelnemen aan dialoog en diapraxis varieert van een gebrek aan informatie of tijd tot de overtuiging dat relatieopbouwende activiteiten geen nut hebben. De uiteenzetting over deze beweegredenen was gebaseerd op de interviews met respondenten zonder ervaring. Tijdens de interviews met respondenten die wel deelnemen of relatieopbouwende activiteiten organiseren, vroeg ik ook steeds naar de reacties van mensen uit hun omgeving op hun engagement. De antwoorden op deze vragen helpen ons in te schatten hoe de 'gemiddelde moslim of christen' tegenover dialoog en diapraxis staat. Vele mensen reageren positief en noemen hun inspanningen bewonderenswaardig. Zoals reeds aangehaald werd in het vorige hoofdstuk, krijgen deelnemers en organisatoren zelden negatieve reacties. Deze vaststellingen werden echter door de respondenten meteen genuanceerd. Buitenstaanders durven volgens hen geen negatieve uitlatingen doen over relatieopbouw in hun bijzijn, aangezien iedereen op de hoogte is van hun engagement. De twee imams, die werden geïnterviewd, waren positiever en zagen de positieve reacties als het resultaat van sensibilisering de eigen gemeenschap over de nood aan 'dialoog', waar zij al verschillende jaren mee bezig zijn (respondent 19 en 20).

Een derde reactie, die volgens de respondenten het meeste voorkomt, is er één van onverschilligheid. Een eerste verklaring voor deze onverschilligheid is de gedaalde interesse in godsdienst in het algemeen: "Het interreligieuze dat vinden mijn vrienden niet interessant, maar het interculturele vinden ze absoluut interessant en belangrijk. Als ik hen uitleg waarom het interreligieuze belangrijk is, dan is het oké, maar enkel als het maatschappelijk relevant is en zeer nuttig. Terwijl dialoog op zich eigenlijk geen zichtbaar nut heeft. (respondent 8)" Een tweede mogelijke verklaring, die door respondenten werd aangehaald, is de onbekendheid van de initiatieven: "Je voelt dat ze denken 'ja, laat ze maar doen, het is goed dat je dat doet, maar voor mij hoeft het niet'. (...) Diegenen die één keer gekomen zijn, zeggen '*chapeau*', maar als ze niet precies weten waar het om gaat, kan het hen gewoon niet schelen. (respondent 9)" Deze onverschilligheid wordt door deelnemers en organisatoren in het algemeen aanvaard: ze begrijpen dat ze niet meteen heel Vlaanderen van het nut van deze activiteiten kunnen overtuigen. Een zuster vertelde dat het bij momenten toch ook voor frustratie zorgt (respondent 7):

Dat is ook iets wat mij bezighoudt: (...) ik zie het samenleven met moslims en islam als een verrijking van mijn eigen persoonlijk geloofsleven, maar ik zou ook graag hebben dat dat voor de grotere gemeenschap, waar ik in sta, zo zou zijn. Dat is het nog niet. Ik zit altijd gewrongen tussen die twee: wat voor mij zo'n rijkdom is, hoe komt het dat ik dat moeilijk kan overbrengen? (...) Soms stellen

de christenen zich wel vragen rond islam, maar het is niet veel. Dat is voor mij wel pijnlijk. Dat is mijn leven, dat is zo betekenisvol voor mij. Hoe komt het dat de gemeenschap daar geen voeling mee heeft? (respondent 7)

Het is duidelijk dat voor zowel deelnemers als niet-deelnemers het geloof in het nut van de relatieopbouw tussen moslims en christenen voor een vredig en multicultureel Vlaanderen een doorslaggevende rol speelt. In de vorige hoofdstukken werd duidelijk dat over dit nut uiteenlopende meningen bestaan. Vanuit verschillende invalshoeken kan men immers tot andere besluiten komen. In de volgende paragraaf tracht ik hier duidelijkheid in te scheppen.

2. NUT VAN DE RELATIEOPBOUW TUSSEN MOSLIMS EN CHRISTENEN IN VLAANDEREN

In het vierde hoofdstuk werd stilgestaan bij wat de respondenten als belangrijkste doelen van de relatieopbouw vermeldden. Het is volgens hen nodig in een multiculturele en multireligieuze samenleving goede relaties trachten op te bouwen tussen de verschillende culturen en religies, onder andere tussen christenen en moslims. Zonder contacten tussen de verschillende gemeenschappen kunnen immers geen afspraken gemaakt worden die een vredige samenleving garanderen. De onwetendheid over de andere godsdienst moet weggewerkt worden en persoonlijke contacten tussen moslims en christenen moeten worden bevorderd. De doelen van de relatieopbouw tussen moslims en christenen vallen hier dus samen met de doelen van interculturele en interlevensbeschouwelijke dialoog in het algemeen. “Het doel is dat iedereen aan dezelfde kar zou gaan trekken, waar er nu aan verschillende karren getrokken wordt. (respondent 5)”

Onbekend is onbemind, zoals men dat zegt. Vooral de laatste jaren hebben de mensen enorm veel schrik gekregen van de islam en al wat met de islam te maken heeft, waardoor automatisch een soort islamofobie wordt gecreëerd, bewust of onbewust. En dat is gevaarlijk. (...) Daarom moeten wij stappen ondernemen om tot dialoog te komen, om uitleg te geven over ons geloof, over onze manier van leven, dat wij ook maar mensen zijn. Niet alleen om misverstanden in verband met de islam op te klaren. Dat is één van de doelen. Maar ook omdat wij met verschillende mensen samen leven, moeten wij in dialoog treden om afspraken te maken voor een betere samenleving. (...) Er is onbegrip, misverstanden, het is enorm. Er zijn veel moslims die zich gediscrimineerd voelen en denken dat niemand hen wil aanvaarden. Dat kweekt haat en frustratie. (...) En ook omgekeerd: veel Vlamingen die de

moslims niet begrijpen. Daar moeten wij aan werken. Zodat er wederzijds respect bestaat, dat ieder mens hier menswaardig kan leven. (respondent 19)

Deze doelen kunnen eveneens genoemd worden als de doelen van interculturele dialoog en spontane contacten. Het is in dit verband dat er tijdens de interviews, vooral door moslims, niet over 'dialoog tussen moslims en christenen', maar over 'dialoog tussen moslims en Belgen of Vlamingen' werd gesproken. Wanneer christelijke organisaties dialoog aangaan met moslims is dat vanzelf een christelijk-islamitisch contact. Voor christelijke respondenten was het onderscheid tussen dialoog tussen moslims en christenen en dialoog tussen moslims en mensen van alle andere levensbeschouwingen dus meestal duidelijk. Vanuit het standpunt van de moslims en de islamitische organisaties is het onderscheid echter moeilijker te maken. In de interviews met moslims werd zeer weinig specifiek over dialoog met christenen gesproken.

Ik heb mijn islamitische respondenten daarom gevraagd naar het verschil tussen dialoog met christenen en dialoog met niet-gelovigen.⁵³ Door verschillende respondenten werd er op gewezen dat hierbij veel afhangt van de persoon waarmee je te maken hebt en dat moeilijk kan veralgemeend worden naar alle christenen of alle 'niet-gelovigen'. In de eerste plaats is volgens hen het karakter van de gesprekspartners belangrijk. Binnen alle levensbeschouwingen bestaan mensen die zich openstellen voor mensen uit andere religies en overal zijn er mensen die zich daarvoor afsluiten. In principe zou volgens de moslims die ik deze vraag stelde een gesprek met een christen wel makkelijker kunnen verlopen dan dat met een niet-gelovige, vooral wanneer het gaat over het geloof.

Ik denk dat, volgens de rechtsregels van de islam, het contact met de christen vlotter zal verlopen en dat de christen zich sneller warm zal voelen voor een moslim, omdat ze allebei in één God geloven. (respondent 12)

Wanneer we spreken over religie, dan heb je een gemakkelijker gesprek met een gelovige dan met een niet-gelovige. Met een niet-gelovige kan je over andere dingen ook praten, over wereldse problemen, zoals vluchtelingen of illegalen. (...) Het verschil zit gewoon op dat vlak, denk ik: thema's die verband houden met het geloof of niet. Maar in de dialoog zelf is er geen verschil. Uiteindelijk zijn we allemaal mensen rond de tafel. (respondent 18)

---

⁵³ Een respondent maakte bij deze vraag de volgende terechte opmerking (respondent 13):

Niet-gelovigen? Dat kan op verschillende manieren gedefinieerd worden. Je hebt een deel van de moslims dat alle niet-moslims als ongelovigen bestempelen, los van het feit dat er in de Koran staat dat joden en christenen, *ahl al-kitab* [Volkeren van het Boek] ook broeders zijn. Maar voor vele moslims is een christen ook een ongelovige. Dan maakt het uiteindelijk geen verschil.

Twee islamitische respondenten benadrukten dat gesprekken met niet-christelijke Belgen belangrijker waren dan relatieopbouw met christenen. Het zich specifiek richten tot christenen heeft dan volgens hen niet zoveel nut. "Christenen, diepgelovige mensen daar hebben wij geen problemen mee. De voornaamste problemen zijn tussen autochtonen en allochtonen. (...) De voornaamste dialoog moet dus gaan tussen allochtonen en autochtonen. (respondent 19)" Ook tijdens enkele informele gesprekken werd opgemerkt dat de christenen niet als een 'probleemgroep' gezien worden. Dit betekent echter niet dat deze personen niet achter de christelijke initiatieven ter bevordering van de relatieopbouw staan of dat ze daarom niet deelnemen aan initiatieven uit christelijke hoek. Ze zouden vooral meer interculturele dialoog willen zien.⁵⁴

Naast het feit dat christenen niet meteen als 'probleemgroep' gezien worden binnen de grote groep van Vlamingen, werd tijdens informele gesprekken ook verschillende malen aangehaald dat men zich beter op Vlaamse niet-moslims kan richten, aangezien er in Vlaanderen weinig interesse in het christendom is en er nog weinig christenen zijn, een probleem dat reeds werd aangekaart in het zesde hoofdstuk. Verschillende malen werd aangehaald dat daarom relatieopbouw tussen moslims en Vlamingen meer nut heeft dan relatieopbouw tussen moslims en christenen. Toch benadrukten enkele respondenten dat we de secularisatie niet mogen overdrijven en niet vergeten dat het religieuze voor vele mensen nog wel zeer belangrijk is.⁵⁵ Volgens een christelijke respondent mag het religieuze aspect niet over het hoofd gezien worden:

Als je in de thematiek van omgaan met diversiteit bezig bent, dan vind ik dat als je bruggen wilt bouwen tussen mensen, als je interactie en actie wilt tussen mensen, dan is het evident dat je het religieuze aspect van de persoon, het geloofsaspect, levensbeschouwing, een volwaardige plaats geeft. Want dat is in de ogen van veel mensen de ziel van alles. Als we daar niet kunnen rondkomen, als we elkaars ziel niet kunnen raken op de goede manier, dan hebben we maar de helft van het verhaal. (respondent 11)

---

⁵⁴ Eén respondent was ervan overtuigd dat de discussie niet is tussen het christendom en de islam. "Het gaat meer over de Marokkaanse en Turkse cultuur die zich niet thuis voelt in de Vlaamse en de Europees-Amerikaanse cultuur. (respondent 12)" Tijdens verschillende informele gesprekken werd dit bevestigd: het gaat eerder om een botsing tussen de westerse (seculiere) wereld en de islam. "Seculier is bang om onderdrukt te worden door de islam, die ze zien als een grote stap terug in de tijd. (...) En de islam is zeer bang dat ze, natuurlijk ook door sociaal-economisch volledig achter te zijn en door Amerika tegen hun te hebben, dat ze zullen vernietigd worden. Dus christenen en moslims zitten nu aan tafel, maar het zou eigenlijk interessanter zijn om seculieren en moslims aan tafel te krijgen. Maar dat is nog moeilijker. (respondent 8)"

⁵⁵ De plaats van religie in de huidige Vlaamse multiculturele samenleving is niet duidelijk. De vraag of religie een basis of een obstakel voor dialoog vormt, kan niet eenduidig beantwoord worden. François Houtart (*in* Timmerman en Segaert 2005: 105-115) buigt zich over dit probleem. Hij stelt dat deze vraag niet in abstracte termen maar op een concrete manier moet gesteld worden. Men moet niet enkel doctrines en intenties beschouwen, maar vooral realiteiten.

Ook een andere respondent stelde dat interreligieuze dialoog, naast interculturele dialoog, een meerwaarde kan hebben (respondent 3):

Misschien kan je even goed zeggen dat we een ontmoeting moeten regelen voor allochtonen en niet-allochtonen. Maar in welk thema ontmoeten ze elkaar dan? In een sportvereniging ofzo? Dat is ook allemaal goed. Snap je? Al die dingen zijn goed. Maar ik persoonlijk vind dat er echt een gebrek is aan goede informatie over de praktijk van de godsdienst aan beide kanten. En ik denk echt dat dat heel goed is om met iemand van een andere godsdienst te praten, omdat je dan pas goed weet waarom je jouw godsdienst aanhangt.

Deze respondent was ervan overtuigd dat interreligieuze dialoog er mee kan voor zorgen “jongeren terug christelijk te krijgen”. Ze stelde: “Interreligieuze dialoog is dus heel belangrijk, omdat dat, denk ik, een manier kan zijn om in de huidige samenleving godsdienst terug een waarde te geven. (respondent 3)”

3. EVALUATIE VAN DE RELATIEOPBOUW DOOR DE RESPONDENTEN

Onder het motto ‘alle beetjes helpen’ menen de respondenten dat men zich moet blijven inspannen voor de goede relaties tussen moslims en christenen, ook als de resultaten niet zichtbaar zijn. “Interreligious dialogue is a continuous endeavor; there are no failures per se. (Schumann *in* von Sicard en Wulfhorst 2003: 170)” De betrokkenen beseffen dat hun bijdrage klein is, maar laten zich niet ontmoedigen. Een respondent noemde haar engagement “werken aan de vrede op kleine schaal” (respondent 9). Wilhelm Maas (1993: 117) stelt dat de allereerste schreden naar goede relaties bescheiden en realistisch moeten zijn en in de eerste plaats de angsten en opgeroepen agressie moeten verminderen. Men moet volgens hem zo medelevend mogelijk naar elkaar luisteren om wederzijds van elkaar te leren. Met deze visie zouden de meeste organisatoren en deelnemers van relatieopbouwende activiteiten volgens mij akkoord gaan. De betrokkenen zien de relatieopbouw momenteel nog niet als iets groots, maar verwachten een betere en gemakkelijkere toekomst. Een imam had het over een “een plan op lange termijn, waarvan het doel duidelijker in zicht komt” (respondent 20). Een andere respondent beschreef het als een groeiproces, waarbij er tijd moet uitgetrokken worden om het te laten groeien in iedere gemeenschap (respondent 9). De betrokkenen zijn zich bewust van de hindernissen, maar laten zich er niet door afschrikken. Twee citaten, van een islamitische organisator en een christen zonder ervaring met relatieopbouwende activiteiten, illustreren dit:

Dat is toch wel iets waar we aan moeten werken dus, om jongeren in de beide 'kampen' te krijgen. Het lukt niet altijd, maar dat heeft tijd nodig. De christelijke jongeren bestaan wel geloof ik, maar er lijkt geen motivatie te zijn. En waarom kunnen wij geen ouderen meebrengen? Dat heeft vooral te maken met de taal. Mijn vader en mijn moeder en andere vaders en moeders zullen niet direct in dialoog durven treden. Dat hebben we meegemaakt met oudercontacten ook: zij durfden niet naar de school gaan omdat ze de taal niet kenden. Hetzelfde bij dergelijke contacten: dat ze niet durven komen. (...) Ooit worden wij ook de ouderen van de moslimgemeenschap en ik ken Nederlands. (respondent 18)

Ik ben optimistisch over die dialoog. Ik denk echt dat dat meer en meer gaat komen. Islam wordt altijd hipper en hipper voor Belgen. Het wordt hip om een beetje moslimvrienden te hebben. (...) Er zijn wel veel moeilijkheden. Maar toch denk ik dat we moeten doorbijten en we dat moeten doen. En misschien is het dan net goed dat de mensen die daaraan deelnemen al gematigd zijn. Misschien is dat goed om een middenweg te vinden. Laat ons vooral niet direct afkeurend zijn. Alle initiatieven van die soort, zelfs al komt er maar tien man op af en zelfs al is er maar één van die tien die een foute interpretatie had over het christendom en die is veranderd, dan was het echt de moeite waard. Chapeau voor de mensen die dat doen, aan beide kanten. (respondent 3)

Het besluit dat getrokken wordt op de website van KMS sluit aan bij de analyse die in deze verhandeling uiteengezet werd:

De stimulansen tot relatieopbouw krijgen gehoor. In zowat alle Vlaamse grote steden en gemeenten bouwen mensen op een persoonlijke of georganiseerde manier aan de brug tussen de verschillende geloofsgemeenschappen. De relatieopbouw tussen moslims en christenen is geen verlangen meer, het is ook werkelijkheid. En de achterban, de inzet daarvoor groeit jaar na jaar.

Men mag volgens de respondenten in de opbouw van goede relaties tussen moslims en christenen in Vlaanderen geen stappen overslaan en dus niet overhaast te werk gaan. Benoît Standaert vergeleek tijdens de lezing 'Naar een spiritualiteit van dialoog met andere godsdiensten' (februari 2005) interreligieuze dialoog met een damspel. Tijdens een damspel gelden slechts drie spelregels. Je kan alleen maar vooruit gaan, niet achteruit. Je kan slechts één stap per keer doen en je kan geen bokkensprongen maken. Aan het einde van het spel ben je vrij en kan je alle kanten uit.

BESLUIT

In het eerste hoofdstuk werden we aan de hand van een overzicht uit de literatuur ingeleid in de relaties van moslims en christenen en de dialoog tussen beide godsdiensten, die vooral vanaf het midden van de twintigste eeuw gestalte heeft gekregen. Op het internationale vlak hebben heel wat toenaderingen tussen christenen en moslims plaatsgevonden. De resultaten van deze toenaderingen worden gemakkelijk vergeten in de huidige wereldsituatie, waarin 'religieuze' conflicten vaak voorkomen. Interreligieuze dialoog is volgens sommigen noodzakelijk in de huidige situatie van religieus pluralisme, om vrede mogelijk te maken. Catherine Cornille (*in* Timmerman en Segaert 2005: 25) stelt: "The only alternative which presents itself short of complete sectarianism or isolation on the one hand, or radical relativism and indifference on the other, is dialogue." In deze verhandeling werd een concrete vorm van interreligieuze dialoog belicht, namelijk 'de dialoog tussen moslims en christenen in Vlaanderen'. De literatuurstudie, die werd besproken in het eerste hoofdstuk, schetste het internationale kader waarbinnen deze 'dialoog' plaatsheeft. In het tweede hoofdstuk werden de onderzoeksvragen en de methodologie van het onderzoek uiteengezet. De vijf volgende hoofdstukken waren gebaseerd op de data die verzameld werden tijdens het veldonderzoek 'at home'.

Tijdens gesprekken met betrokkenen en in de literatuur bleek het definiëren van '**dialoog tussen moslims en christenen**' niet vanzelfsprekend. In het derde hoofdstuk werd de terminologische verwarring uitgeklaard. In deze verhandeling werden georganiseerde vormen van interreligieuze 'dialoog' – en dus niet spontane en interculturele 'dialoog' – onderzocht. Interreligieuze dialoog werd gedefinieerd als 'een gesprek met een religieuze basis tussen leden van verschillende religies'. Interreligieuze dialoog kan gaan over de geloofsleer of over maatschappelijke onderwerpen. Naast dialoog kan men ook aan diapraxis doen: moslims en christenen die samen handelen, waarbij men ook weer de nadruk op religieuze activiteiten of maatschappelijke thema's kan leggen. Zo werden vier soorten van activiteiten onderscheiden, die allen tot doel hebben de relaties tussen moslims en christenen te bevorderen. '**Relatieopbouw**' werd met andere woorden in deze verhandeling gekarakteriseerd als een overkoepelende term voor 'interreligieuze dialoog over de geloofsleer', 'interreligieuze dialoog over maatschappelijke onderwerpen', 'interreligieuze diapraxis: gebed en meditatie' en 'interreligieuze diapraxis: ontmoeting en samenwerking'.

In Vlaanderen vindt men relatieopbouwende activiteiten van elk van deze categorieën. **Interreligieuze dialoog** over de geloofsleer komt relatief weinig voor. Voor de meeste respondenten was de dialoog over de geloofsleer een 'ver-van-hun-bed-show'. Deze dialoog heeft meestal plaats tussen officiële vertegenwoordigers van de godsdiensten, aangezien men over voldoende kennis over het eigen geloof moet bezitten. Het is in Vlaanderen volgens verschillende betrokkenen moeilijk om islamitische gesprekspartners te vinden, aangezien er wegens een gebrek aan hiërarchie geen moslims zijn die in naam van hun hele gemeenschap kunnen spreken. Verschillende betrokkenen twijfelden ook aan het maatschappelijke nut van deze vorm van dialoog. In de meeste gevallen gaat het om een beperkte kring van gesprekspartners, zoals bij het Trialoog-initiatief. Dit soort van activiteiten kan wel een positief signaal zenden naar 'gewone' moslims en christenen. Bovendien is deze vorm van relatieopbouw uitgelezen wanneer men diepe kennis over beide geloven beoogt. Toch bleken voor de betrokkenen hoogstaande theologische discussies niet prioritair. De meesten hechtten meer belang aan de drie andere vormen van relatieopbouw. Bij dialoog over maatschappelijke onderwerpen en diapraxis kunnen uiteraard ook gesprekken gevoerd worden over het geloof, maar in deze gevallen is dat niet de hoofdactiviteit. Een priester formuleerde het als volgt: "Al doende en al biddende zullen we elkaar beter leren kennen. Daardoor zullen er wel diepere vragen naar boven komen." De laatste jaren is in Vlaanderen de interesse in de islam sterk gestegen. Deze evolutie is onder andere zichtbaar in de lezingen en vormingsactiviteiten die rond de islam georganiseerd worden. Meestal gaat het tijdens deze lezingen echter niet om een interreligieuze activiteit. Ook dialoog tussen moslims en christenen over maatschappelijke onderwerpen komt niet vaak voor in Vlaanderen.

Interreligieuze diapraxis komt in verhouding in Vlaanderen meer voor. In het dagelijkse taalgebruik wordt deze vorm echter ook vaak als 'dialoog' bestempeld. De laatste jaren vonden in Vlaanderen verschillende interreligieuze gebedswakes en meditatieën voor. Vaak worden die georganiseerd in een samenwerkingsverband van een islamitische, één of meerdere christelijke organisaties en eventueel aanhangers van andere religies. Vele andere relatieopbouwende activiteiten worden afgesloten door een gezamenlijke bezinning of gebed. In Vlaanderen werden de laatste jaren ook verschillende ontmoetingsmomenten voor moslims en christenen georganiseerd. Bijeenkomsten naar aanleiding van bepaalde godsdienstige feesten en maaltijden komen vaak voor. Bij deze vorm van relatieopbouw ligt de nadruk op het leggen van persoonlijke contacten, wat als belangrijk doel van relatieopbouw werd aangeduid. De drempel voor deze activiteiten is volgens de respondenten het laagst in vergelijking met de andere vormen van relatieopbouw. Bij dialoog- en gebedsinitiatieven wordt er door de organisatoren meestal tijd en ruimte

voorzien voor kennismaking met andere deelnemers. Echte samenwerking of *shared involvement* komt in Vlaanderen weinig voor.

De **actoren van de relatieopbouw** kwamen aan bod in het vierde hoofdstuk. Aangezien deze verhandeling niet alle soorten van interculturele of interreligieuze dialoog besprak, maar zich concentreerde op islam en christendom als partijen van dialoog en diapraxis, is het belangrijk bij de specificiteit van deze actoren stil te staan. De visies van islam en christendom met betrekking tot interreligieuze dialoog werden kort besproken. Bij deelnemers en organisatoren bleken deze geloofspunten echter niet de meest doorslaggevende motivatie voor hun engagement. Meestal ging het in de eerste plaats om een sociale betrokkenheid en het geloof in het nut van deze initiatieven voor een verbetering van de huidige situatie in het multireligieuze Vlaanderen. Andere mogelijke (secundaire) beweegredenen om zich in te spannen voor de relatieopbouw tussen christenen en moslims zijn het zoeken van een bondgenoot in ethische kwesties, het zoeken naar bevestiging van het eigen gelijk, het zich maatschappelijk willen positioneren als persoon of organisatie, de andere leren kennen en een betere christen of moslim worden. Eveneens in het vierde hoofdstuk werden de huidige betrokkenen bij de relatieopbouw, de organisatoren en deelnemers, beschreven. In Vlaanderen zijn de meeste initiatiefnemende verenigingen en personen van christelijke oorsprong. Er zijn tijdens de meeste initiatieven ook meer christenen dan moslims aanwezig. Aangezien er in Vlaanderen meer christenen dan moslims zijn, vonden de meeste respondenten dit vanzelfsprekend. Problematischer was volgens sommigen het feit dat de meeste betrokkenen gelijkgezind zijn, met name open tegenover 'de andere' en progressief. Andere respondenten vonden dit geen probleem en zelfs momenteel handig. Op het bereik van een breder publiek willen zij zich later toespitsen.

In het vijfde hoofdstuk werden de **onderwerpen** besproken die tijdens de relatieopbouw aan bod komen. Deze zijn zeer divers, afhankelijk van de vorm van relatieopbouw en vaak ook van de kalender (men kan bijvoorbeeld werken rond een bepaald feest) of van de actualiteit. De figuur van Abraham/Ibrahim lijkt één van de meest aantrekkelijke thema's waarrond gewerkt worden. Opvallend met betrekking tot de onderwerpen van dialoog en diapraxis is dat men naar positieve signalen streeft. Echte discussie wordt meestal vermeden. Een tweede opvallend aspect van de onderwerpen is dat de islam meer aan bod komt dan het christendom. De verklaring voor deze scheefgetrokken situatie is in de eerste plaats dat er in Vlaanderen vandaag volgens de meeste respondenten een 'islamofobie' heerst, die moet weggewerkt worden. In datzelfde vijfde hoofdstuk werden ook de **doelen** van de relatieopbouw besproken. De huidige multireligieuze Vlaamse

situatie was de belangrijkste motivatie voor de betrokkenen om deel te nemen aan relatieopbouwende activiteiten of ze te organiseren. De doelen die het meest genoemd werden waren het wegwerken van de onwetendheid over 'de andere' en het leggen van persoonlijke contacten met 'de andere'.

In het zesde hoofdstuk werden de **hindernissen**, waar de relatieopbouw in Vlaanderen vandaag mee te kampen heeft, besproken. Naast het hanteren van verborgen agenda's door deelnemers, werden ook organisatorische moeilijkheden en hindernissen met betrekking tot het kader waarbinnen de relatieopbouw tussen christenen en moslims in Vlaanderen moet plaatsvinden, besproken. Een vierde groep van problemen hebben te maken met het publieksbereik van de activiteiten. De meeste christenen en moslims die spontaan werden aangesproken door mij tijdens mijn veldwerkperiode, hadden nooit eerder van relatieopbouwende activiteiten of organisaties gehoord. Jongere christenen, oudere moslims en – volgens sommige respondenten – vrouwelijke moslims, zijn weinig vertegenwoordigd. We bestudeerden dus de beweegredenen van niet-deelnemers. Vijf motieven werden onderscheiden: tijdsgebrek, het niet beschikken over informatie over het bestaan van dergelijke activiteiten, (vermeend) gebrek aan kennis over de eigen godsdienst, het beschouwen van moeilijkheden binnen de eigen geloofsgemeenschap als prioritair of ongeloof in het nut van relatieopbouwende activiteiten. De huidige spanningen in het multiculturele Vlaanderen of escalerende conflicten in de wereld werden door de respondenten niet aangehaald als iets dat hen weerhoudt om deel te nemen aan relatieopbouwende activiteiten. Toch lijken vele mensen me door deze gebeurtenissen – en de berichtgeving van de media daarover – negatief beïnvloed. Openlijke tegenkantingen tegen relatieopbouw tussen moslims en christenen blijken niet vaak voor te komen. Een andere groep van moeilijkheden hebben betrekking op enkele kenmerken van de islam en het christendom die de relatieopbouw kunnen hinderen: het feit dat de islam geen hiërarchie kent, de steeds kleiner wordende interesse in het christendom bij Vlamingen, de 'bekeringsdrift' van islam en christendom als universele openbarings-godsdiensten en enkele onverzoenbare theologische standpunten. Er bestaat geen consensus over welke van deze hindernissen het moeilijkst te overwinnen is of het meest belemmerende effect heeft op de huidige relatieopbouw tussen moslims en christenen.

In het zevende hoofdstuk werden belangrijke conclusies getrokken uit al deze vaststellingen. Bij zo goed als alle deelnemers en organisatoren, waarmee ik tijdens de veldwerkperiode sprak, heerste er **optimisme**. Hoewel zij de hindernissen erkennen, geloven ze in de toekomst van dialoog en diapraxis en de belangrijke rol van de relatieopbouw in het multireligieuze Vlaanderen, waarin christenen en moslims moeten

samenleven. Het effect van de huidige relatieopbouwende activiteiten inschatten is niet vanzelfsprekend. Voorlopig gaat het om kleinschalige, lokale initiatieven die van zeer uiteenlopende vorm zijn. De meerderheid van de moslims en christenen in Vlaanderen staan volgens de respondenten onverschillig tegenover de initiatieven. Religie blijft volgens hen vandaag echter belangrijk en mag dus zeker niet over het hoofd gezien worden, wanneer men een vredige samenleving tracht op te bouwen. Hoewel volgens sommige moslims christelijke Vlamingen meestal niet de gemeenschap is waarmee wrijvingen zijn, kan volgens anderen de gemeenschappelijke basis die christenen en moslims reeds hebben in hun geloof in één God de contacten vergemakkelijken.

Als onderzoeker heb ik me verschillende maanden ondergedompeld in 'de wereld van de dialoog en diapraxis tussen christenen en moslims'. Als antropoloog kan ik twee besluiten trekken uit alle vaststellingen die in deze verhandeling uiteengezet werden.

Ten eerste zie ook ik een positieve evolutie van de relatieopbouw mogelijk in de nabije toekomst. De moeilijkheden in verband met het publieksbereik hebben tijdens het onderzoek het vaakst mijn aandacht gevraagd. De meeste deelnemers die ik ontmoette tijdens het veldwerk, waren mensen die open stonden voor (leden van) de andere godsdienst. In de meeste gevallen ging het ook om mensen die reeds enkele aanhangers van de andere godsdienst kenden en die reeds een basis van kennis hadden over de andere godsdienst. Deze vaststelling is eigenlijk tegenstrijdig met wat als doelen van relatieopbouw genoemd werden. De mensen die deelnemen hebben al persoonlijke contacten en ook de totale onwetendheid over de andere godsdienst is al verdwenen. Deze situatie bestempelden de meeste respondenten echter niet als negatief, omdat met deze mensen makkelijk te werken valt. Met de tijd zal het publiek van de activiteiten echter moeten uitgebreid worden en zullen mensen die deelnemen zich moeten inspannen om hun kennis over te brengen naar andere leden van hun gemeenschap. Men hoeft niet meteen te trachten 'extremisten' te bereiken, maar aangezien het voorlopig meestal gaat om mensen die reeds open staan voor dialoog en diapraxis en reeds aanhangers van de andere godsdienst kennen, moet men wel trachten dat publiek te verbreden. Meer publiciteit over de activiteiten kan hierbij helpen. In Nederland bestaat een website die een overzicht biedt van alle activiteiten en organisaties die betrekking hebben op interreligieuze dialoog (www.interreligieuzedialoog.nl). Momenteel ontbreekt het in Vlaanderen aan een overkoepelende website of organisatie, die een forum kan bieden voor de uitwisseling van informatie over initiatieven en de contacten tussen de verschillende organisaties zou kunnen bevorderen. Een andere mogelijke weg om meer mensen te bereiken in Vlaanderen is via de media. Tijdens een informeel gesprek verwees een christen me naar

de tv-programma's op Nederlandse omroepen waarin de verschillende religies aan bod komen. Het grote voordeel volgens hem was dat mensen zich om tv te kijken niet hoeven te verplaatsen. De drempel om met andere religies in contact te komen wordt zo verlaagd. In principe is dit geen deelname aan een interreligieuze activiteit, maar men kan via zulke programma's wel de nodige informatie krijgen over relatieopbouwende activiteiten. Positieve signalen, zoals het Dialoog-initiatief, zouden door meer aandacht te krijgen in de media meer mensen kunnen bereiken. Naast deze mogelijke 'hulpmiddelen' heeft de relatieopbouw vooral veel tijd nodig en mensen die er zich vol hoop dagelijks blijven voor inzetten.

Het tweede besluit lijkt deze vaststelling tegen te spreken. In het voorwoord haalde ik reeds aan dat de escalatie van oorlog, racisme en fundamentalisme, die ik met angst in het hart vaststel, als een donkere wolk boven de idealistische deelnemers en organisatoren van relatieopbouwende activiteiten hangen. De situatie is explosief. Johan Lemman (2003: 77) stelde dat veertig jaar van interreligieuze dialoog de lange geschiedenis van oorlog en polemieken niet zomaar teniet kan doen. Het is echter niet alleen de handicap van het verleden die men moet overwinnen. Dagelijks wordt er olie op het vuur gegoten. Een respondent beschreef de relatieopbouwende activiteiten als "werken aan de vrede op kleine schaal", maar in een tijd waarin de vrede op grote schaal steeds verder weg lijkt, is die kleinschalige bruggenbouw niet vanzelfsprekend. Het heeft echter geen zin om zich bij deze angstaanjagende situatie neer te leggen en de zaken hun negatieve beloop te laten. Men moet ook beseffen dat niet elke christen elke moslim haat of omgekeerd. Men mag zich niet vastpinnen op negatieve uitzonderingen. Goede verhoudingen tussen groepen van mensen beginnen met een goede verhouding tussen twee mensen. Vanuit die overtuiging blijven vele moslims en christenen zich vandaag in de wereld en in Vlaanderen inzetten voor interreligieuze dialoog en diapraxis.

Bijlage 1. Overzicht van de bijgewoonde initiatieven

27/10/'05   Voorstelling boek 'Trialoog'

Organisatie: stad Antwerpen (Cordoba), UCSIA vzw, Sant'Egidio-gemeenschap, Lannoo
Plaats: Stadhuis Antwerpen

Persconferentie en receptie n.a.v. het nieuwe boek 'Trialoog. Gesprekken tussen priester Hendrik Hoet, rabbijn Aharon Malinsky en imam Jamal Maftouhi. Hoopvolle stemmen voor een angstige tijd' (De Volder 2005).

18/11/'05   Televisiedebat over de 'Trialoog' (en informele interviews met kijkers)

Polspoel en De Smet (23u30, VTM)

Gesprek met Hendrik Hoet, Aharon Malinsky, Jamal Maftouhi en Jan De Volder (met bijdragen van Johan Leman, Filip Dewinter en Etienne Vermeersch).

19/11/'05   Landelijke Ontmoetingsdag moslims-christenen

Organisatie: Kerkwerk Multicultureel Samenleven (KMS)
i.s.m. Intercultureel Dialoogplatform (IDP), Interreligieuze en Interculturele Werkgroep Gent (IIWG), Vereniging voor Ontwikkeling en Emancipatie van Moslims (VOEM) en Pax Christi - Vlaanderen

Plaats: Sint-Salvatorinstituut, moskee Doornzelestraat, kerk Heilige Kerst (Gent)

Internationaal middagbuffet (ontmoeting), werkwinkels (over gemengde huwelijken, 'dialoog-initiatieven', Bijbel en Koran, relatieopbouw in het onderwijs...), lezingen over Louis Massignon en Fethullah Gülen, artistieke bezinning.

Bijgewoonde werkwinkel 'Relatieopbouw tussen christenen en moslims: het Gentse voorbeeld': ontstaan IIWG, werking, moeilijkheden + groepsgesprek over andere initiatieven en moeilijkheden die daar ondervonden worden.

24/11/'05   Conferentie 'Voix chrétienne et voix musulmane: un regard croisé sur la construction de l'Europe'

Organisatie: Centrum El Kalima (in het kader van hun *semaine annuelle de rencontre islamo-chrétienne*)

Plaats: Chapelle de la Résurrection (Brussel)

Lezingen van Ignace Berten (christen) et Michaël Privot (moslim).

25/11/'05   Dialoogavond 'Wat leerde ik thuis over mijn geloof?'

Organisatie: protestantse gemeenschap en De Loodsen/Stadspastoraal (Antwerpen)

Plaats: lokalen De Loodsen (Antwerpen)

Getuigenissen van islamitische, een protestantse en een katholieke jongere; groeps gesprek rond het thema; gezamenlijk bezinningsmoment.

19/12/'05   vergadering werkgroep RelatieOpbouw Moslims-Christenen (KMS)

o.a. evaluatie Landelijke Ontmoetingsdag, wenskaartenverkoop aan het einde van de Ramadan, relatieopbouw in het onderwijs...

18/01/'06   Interreligieuze gebedswake n.a.v. de Week van de Eenheid

Organisatie: Interreligieuze en -Culturele Werkgroep Gent

Plaats: moskee Doornzelestraat (Gent)

18/03/'06   Televisiedebat 'Hoe diep is de kloof tussen de godsdiensten?' (en informele interviews met kijkers)

Frontlijn (21u55, Canvas, met Jan Leyers)

Gesprek tussen kardinaal Danneels, rabbijn Aharon Malinsky, imam Nordine Taouil en atheïstisch filosoof Paul Van Bendeghem.

21/03/'06   Bezoek aan Sledderlo

Bezoek aan de missiezusters in de multiculturele sociale wijk en ontvangst in de Turkse moskee door verantwoordelijken.

22/03/'06   Bezoek aan het Abrahamhuis (Genk)

Bezoek aan het Abrahamhuis: gesprekken met twee christelijke verantwoordelijken. Ontvangst in een Marokkaanse moskee (Waterschei), die betrokken is bij het Abrahamhuis.

Bijlage 2. Overzicht van de geïnterviewde personen

	religie	ervaring? *	provincie	geslacht	leeftijd	afkomst
1	christen (priester)	geen ervaring	Vlaams-Brabant	man	60 +	Belgisch
2	christen (protestant)	geen ervaring	Egypte (Vl.-Br.)	man	30-40	Egyptisch
3	christen	geen ervaring	Vlaams-Brabant	vrouw	20-30	Belgisch
4	christen	ervaring	Vlaams-Brabant	vrouw	60 +	Belgisch
5	christen	ervaring	Oost-Vlaanderen	vrouw	30-40	Belgisch
6	christen (zuster)	ervaring	Limburg	vrouw	30-40	Indisch
7	christen (zuster)	ervaring	Limburg	vrouw	50-60	Belgisch
8	christen	organisatie	West-Vlaanderen	man	20-30	Belgisch
9	christen (zuster)	organisatie	Limburg	vrouw	60 +	Belgisch
10	christen (priester)	organisatie	Limburg	man	60 +	Belgisch
11	christen (priester)	organisatie	Antwerpen	man	40-50	Belgisch
12	moslim	geen ervaring	Limburg	man	20-30	Turks
13	moslim	geen ervaring	Antwerpen	man	20-30	Marokkaans
14	moslim	geen ervaring	Oost-Vlaanderen	vrouw	30-40	Turks
15	moslim	geen ervaring	Vlaams-Brabant	man	20-30	Tunesisch
16	moslim	ervaring	Antwerpen	man	20-30	Marokkaans
17	moslim	ervaring	Antwerpen	vrouw	20-30	Marokkaans
18	moslim	organisatie	Limburg	man	30-40	Turks
19	moslim (imam)	organisatie	Antwerpen	man	30-40	Marokkaans
20	moslim (imam)	organisatie	Vlaams-Brabant	man	40-50	Tunesisch

---

* Het gaat hier om ervaring met georganiseerde relatieopbouwende initiatieven. 'Geen ervaring' betekent dus niet dat de respondenten geen christenen of moslims kennen en geen spontane conversaties hadden met deze mensen. 'Ervaring' houdt dan in dat de respondent al enkele malen deelnam aan een activiteit met betrekking tot de relatieopbouw. De derde groep zijn de organisatoren van initiatieven. Wat de twee imams betreft betekent dat voornamelijk lezingen geven over de islam, deelnemen aan debatten en het organiseren van rondleidingen in de moskee. De andere organisatoren zijn leidende figuren van organisaties die in de derde bijlage beschreven worden.

Bijlage 3. Organisaties die werken aan de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen

Deze bijlage is een overzicht van organisaties die werken aan de relatieopbouw tussen moslims en christenen in Vlaanderen. De lijst is niet exhaustief. In vele Vlaamse grote steden en gemeenten bouwen mensen op een persoonlijke manier aan de brug tussen de verschillende geloofsgemeenschappen. Niet te vergeten zijn ook de parochies, dekenijen en (verenigingen van) moskeegemeenschappen, die zich hiervoor inspinnen. Daarnaast hebben verschillende christelijke en islamitische verenigingen wel eens eenmalige aandacht geschonken aan ontmoetingen met de andere godsdienst. In deze lijst werden enkel organisaties opgenomen die zich uitdrukkelijk tot doel stellen de relatieopbouw tussen christenen en moslims te bevorderen of tijdens de periode van mijn veldwerk daartoe activiteiten organiseerden. Voor alle organisaties worden contactgegevens en een korte beschrijving van de organisatie en de relatieopbouwende activiteiten die ze de laatste jaren organiseerden, gegeven. Deze informatie is gebaseerd op hun websites en informatiefolders en op gesprekken met leden van de organisaties.

--- *Christelijke organisaties*

Kerkwerk Multicultureel Samenleven: werkgroep RelatieOpbouw Moslims-Christenen

Contactgegevens: www.kms.be

Nationaal secretariaat: Huidevetterstraat 165 - 1000 Brussel

tel: 02/502.11.28

Kerkwerk Multicultureel Samenleven (KMS) is een open solidariteitsbeweging voor kerk en samenleving, die in een geest van gelijkwaardigheid en in respect voor de mensenrechten, de interculturele samenlevingsopbouw wil bevorderen in Vlaanderen en Brussel. Kerkwerk Multicultureel Samenleven heeft er sinds haar ontstaan voor gekozen om de beweging van de relatieopbouw mee vorm te geven. Door verschillende activiteiten, publicaties en contacten staat KMS daardoor mee aan de wieg van een nieuwe wijze om met moslims en moslimsgemeenschappen samen te leven en samen te werken. Deze KMS werking wordt begeleid en geadviseerd door de Werkgroep Relatieopbouw Moslims Christenen (ROMC). Deze werkgroep bestaande uit deskundigen en veldwerk(st)ers komt zeswekelijks samen. ROMC is een studie- en denkgroep, die haar thematiek van onderuit benadert. ROMC van KMS heeft een Franstalige tegenhanger, m.n. het Comité Interdiocésain pour les Relations avec l'Islam (C.I.R.I.). Jaarlijks organiseert KMS meerdere ontmoetings - en vormingsavonden op regionaal niveau. ROMC verleent ook medewerking aan plaatselijke initiatieven ter bevordering van de relatieopbouw tussen moslims en christenen. Hun actie

'wenskaarten bij het einde van de Ramadan', waarbij christenen worden aangespoord deze kaarten aan moslimkennissen te overhandigen, heeft succes. In dezelfde periode worden ook tientallen briefdragers gemobiliseerd die een meertalige boodschap van de Belgische Bisschoppen gaan overhandigen aan verantwoordelijken van moskeeën en islamitische verenigingen. De Landelijke Ontmoetingsdag was één van de belangrijke evenementen waar Kerkwerk Multicultureel Samenleven zich in 2005 voor inspande.

Sant'Egidio België

Contactgegevens: <http://www.santegidio.be/nl/>

Kammenstraat 51 – 2000 Antwerpen – tel.: 03/229.04.10

De Gemeenschap van Sant'Egidio is een christelijke lekgemeenschap die in meer dan zestig landen van alle continenten 40.000 leden telt. Die komen samen voor het gebed en knopen vriendschap aan met de armsten van de eigen stad. Op wereldschaal zet Sant'Egidio zich in voor de dialoog tussen godsdiensten en de vreedzame oplossing van conflicten. Sinds 1987 zet Sant'Egidio de "geest van Assisi" verder, door het organiseren van congressen, ontmoetingen en gebeden, zowel op lokaal als op internationaal vlak. Op initiatief van de Sant'Egidiogemeenschap riep in 2002 priester Hendrik Hoet, imam Jamal Maftouhi en rabbijn Aharon Malinsky samen na de moord op de jonge moslimleraar Mohammed Achrak. De interviews die erop volgden kregen veel weerklank in de lokale gemeenschappen. Ze beslisten elkaar vaker te zien. Op uitnodiging van uitgeverij Lannoo en onder leiding van Jan De Volder werd het boek 'Trialoog' geschreven (De Volder 2005). Dit boek heeft betrekkelijk veel media-aandacht gekregen en de drie mannen werden zelfs uitgenodigd op audiëntie bij de koning.

El Kalima centrum

Contactgegevens: www.elkalima.be (enkel in het Frans)

Zuidstraat 69 - 1000 Brussel - tel.: 02/511.82.17

El Kalima is een christelijk centrum voor de relaties met de islam. Met als basis de Vaticaanse documenten *Nostra Aetate* en *Lumen Gentium* werken zij aan de christelijk-islamitische dialoog. Deze vzw staat onder de verantwoordelijkheid van het bisdom Mechelen-Brussel. De leden van de stuurgroep zijn christenen met ervaringen in de wereld van de islam. El Kalima werkt rond vijf soorten van activiteiten: onthaal en informatie (in hun lokalen in Brussel is een bibliotheek en documentatiecentrum), vorming, christelijk-islamitische huwelijken (gemengde koppels kunnen hier specialisten consulteren), interreligieuze ontmoetingen en culturele activiteiten. Jaarlijks organiseren ze bovendien

een week in het kader van de christelijk-islamitische dialoog. Zo goed als alle activiteiten hebben plaats in het Frans en hebben plaats in Brussel

De Loodsen / Stadspastoraal Antwerpen

Contactgegevens: www.deloodsen.org

Sint-Jacobsmarkt 43 - 2000 Antwerpen - tel.: 03/234.05.11

De Loodsen is het trefpunt solidariteitspastoraal in de stad Antwerpen. De stimulerende aanwezigheid van stadspastoraat op het dekenaal overleg is een bindmiddel tussen de 41 parochiegemeenschappen in Antwerpen. Pastoraal in de Grootstad wil ervoor zorgen dat er in de stad voldoende antennes zijn rond zingeving, voor zoekende mensen, met een bijzondere aandacht voor jongvolwassenen. De Loodsen zet zich in voor "Geloven in een warme stad". In samenwerking met de protestantse gemeenschap organiseerde De Loodsen reeds verschillende 'dialoogavonden'. Op zulke avonden brengen moslims, katholieken en protestanten een getuigenis over een bepaald thema. Nadien kan men in groepjes verder over ideeën over het thema uitwisselen. De avond wordt besloten met een gezamenlijk bezinningsmoment. Thema's die reeds aan bod kwamen, zijn 'Wat leerde ik thuis over mijn geloof?' en 'Solidariteit met het Zuiden'.

--- *Christelijk-islamitische organisaties*

Abrahamhuis (Genk)

Contactgegevens: Buurthuis Kliniek - Noordlaan 6B - 3600 Genk - tel.: 0474/33.22.18

[zie ook Glorieux 2006 (interview met bezieler Simon Lambregs over het Abrahamhuis)]

Het Abrahamhuis wil een huis zijn dat op brede wijze ondersteuning kan geven aan Abrahamitische initiatieven, d.w.z. 'initiatieven die de dialoog en de vrede bevorderen om tot multiculturele, interkerkelijke en multi-godsdienstige samenlevingsmodellen te komen vanuit een actief beleefde eigen godsdienstigheid. Het gaat om 39 plaatselijke gemeenschappen: de 21 katholieke parochies en de zeven missies bij de rooms-katholieke migranten in het decanaat Genk, de geünieerde Grieks-katholieke Oekraïeners, de Grieks-orthodoxe en de Oekraïens-orthodoxe parochies, de protestantse gemeente van de Verenigde protestantse kerk in België (VKPB), de vier Turkse en de drie Marokkaanse moskeeën. Het Abrahamhuis werd opgericht om kansen te geven voor ontmoeting, vorming, dialoog en inzet voor gerechtigheid en vrede. Er zijn vier werkgroepen in het Abrahamhuis: de werkgroep ontmoeting rooms-katholieke parochies en missies bij rooms-katholieke migranten, de interkerkelijke werkgroep voor oecumene in Genk, de dialooggroep van christenen en moslims in Genk en de werkgroep 'het 24-uren-huis' voor

gezamenlijke inzet voor mensen in nood. Het zijn de twee laatste werkgroepen die interessant zijn voor de relatieopbouw tussen moslims en christenen. Vertegenwoordigers van verschillende christelijke kerken en van de Turkse en Marokkaanse moskeegemeenschappen maken deel uit van de Dialooggroep van christenen en moslims in Genk. Deze werkgroep organiseert interreligieuze gebedswakes en organiseert vormingsinitiatieven, zoals een Leerhuis rond Bijbel en Koran. De werkgroep '24-uren-huis' is een interreligieuze werkgroep van christenen en moslims uit de dragende groepen van het Abrahamhuis, die een huis wil zijn waar mensen in nood 24 uren op 24 een vriend(in) kunnen vinden die naar hen luistert en naar oplossingen zoekt.

Interreligieuze en –culturele Werkgroep Gent (IIWG)

Contactgegevens: /

Deze Gentse werkgroep van christenen (katholieke, protestantse en Anglicaanse christenen) en moslims organiseren actualiteitsgebonden interreligieuze gebedswakes. Aangezien in deze werkgroep moslims en christenen samen het gebed voorbereiden, gaat het volgens deze werkgroep bij hen echt om samen bidden en niet louter naast elkaar bidden. Naast de gebedswakes (bijvoorbeeld naar aanleiding van de UNO-dag van de vluchteling of voor vrede in Irak) verleent deze werkgroep hun medewerking en steun aan verschillende andere activiteiten, zoals de Landelijke Ontmoetingsdag. Op initiatief van het Intercultureel DialoogPlatform werd (in beperkte groep) ook een reis naar Turkije gemaakt, waarop plaatsen die gelinkt zijn aan Abraham werden bezocht.

Dialooggroep moslims en christenen bisdom Brugge

Contactgegevens: Thomas Holvoet:

Oude Kasteelstraat 14 1/1 - 8500 Kortrijk - 0485/19.50.24

Deze dialooggroep van moslims en christenen is onlangs in West-Vlaanderen opgericht. Momenteel zijn er 8 leden en zij plannen niet meer dan 12 leden te laten aansluiten. De bedoeling is immers een vriendschappelijke basis te leggen om over de geloofsleer van beide godsdiensten te kunnen praten. Deze dialooggroep concentreert zich met andere woorden op de interreligieuze dialoog in een beperkte kring. Ze zijn niet van plan om grootschalige initiatieven te organiseren, die open staan voor het publiek. Ze willen wel, naarmate de tijd vordert, met gemeenschappelijke standpunten naar buiten komen.

--- *Islamitische organisaties*

Intercultureel DialoogPlatform (IDP)

Contactgegevens: www.dialoogplatform.be (Koçak Bahattin 0477/42.08.96)

Het Intercultureel DialoogPlatform is een organisatie met als doel middels dialoog de gemeenschappen te verenigen. Door verschillen en gelijkenissen in culturen en religies te delen, poogt het Intercultureel DialoogPlatform meer verdraagzaamheid, meer samenhang en een vredige toekomst te bereiken. IDP gelooft er sterk in dat communicatie en samenwerking de plaats moet innemen van confrontatie en dat interculturele en interreligieuze dialoog leidt tot wederzijds verrijkende vereniging en op langere termijn tot meer universele homogeniteit en tot een finale globale eenheid. Om deze doelen te bereiken, geven leden van het IDP vaak lezingen en verleent het IDP zijn medewerking aan verscheidene interlevensbeschouwelijke ontmoetingen en vredeswakes. Daarnaast organiseren zij ook interculturele reizen naar het land van Abraham en verzorgen zij reeds jaren gedurende de maand Ramadan in verschillende steden een Ramadandiner. Men kan bij IDP ook terecht voor conferenties over de islam, documentatie en een persoonlijk gesprek. Voorheen heette deze organisatie 'Islamitisch Dialoog- en InformatieCentrum'. Op 18 november 2004 ontving het Islamitisch Dialoog- en Informatiecentrum de Limburgse Integratieprijs.

Vereniging voor Ontwikkeling en Emancipatie van Moslims (VOEM)

Contactgegevens: <http://www.voem-vzw.be/>

Nationaal Secretariaat: Stuivenbergplein 33 - 2060 Antwerpen
tel.: 03/272.35.07

Deze vereniging voor minderheden spant zich in voor 'volksontwikkeling'. Daaronder begrijpen zij onder andere het geven van informatie en vorming; het stimuleren van dialooginitiatieven; het helpen realiseren van emancipatorische activiteiten; en het voeren van discussies met betrekking tot geschiedenis, identiteit en maatschappelijke veranderingen. VOEM probeert vooroordelen op te ruimen en te voorkomen door een helder, maar tevens genuanceerd beeld te geven van moslims en immigranten in ons land. VOEM pleit voor een open en verdraagzame samenleving waarin alle levensbeschouwingen met elkaar in harmonie en verstandhouding kunnen leven. VOEM wil een schakel zijn tussen moskeeverenigingen, migranten en autochtonen van alle lagen van de bevolking en van alle filosofische overtuigingen, scholen, CLB's, vormings- en culturele centra, buurtwerkers, jeugthuizen, parochie- en volkshuizen en vrouwenkringen. VOEM werkt aan de hand van een aantal kernen, waarbij elke kern verantwoordelijk is

voor het organiseren van eigen activiteiten. Eén van deze kernen concentreert zich op dialoog-initiatieven. Door VOEM worden lezingen over de islam verzorgd. Zij verlenen ook hun medewerking aan allerlei interreligieuze activiteiten, zoals de Landelijke Ontmoetingsdag.

--- *Overheidsinitiatieven*

Cordoba (Secretariaat voor levensbeschouwingen en dialoog Antwerpen)

Contactgegevens: Grote Markt 27 - 2000 Antwerpen - 03/270.03.41

<http://www.antwerpen.be/eCache/BTH/6/007.cmVjPTE1ODg5.html>

De zeven wettelijk erkende 'erediensten' hebben allemaal hun aanhangers in de stad Antwerpen. Met het recent opgerichte initiatief Cordoba wil het stadsbestuur impulsen geven aan de dialoog en de positieve ontmoeting tussen Antwerpenaren met een verschillende levensbeschouwing. Naast eigen initiatieven wil het secretariaat voornamelijk voor ondersteuning voor interlevensbeschouwelijke activiteiten, onder andere tussen moslims en christenen, zorgen en een platform bieden aan de verschillende levensbeschouwingen. Cordoba organiseerde reeds de wandeling 'Cordoba aan de Schelde', een tocht langs religieuze gebouwen waarbij deelnemers worden ingewijd in de feestmomenten, beleving en symboliek van elke levensbeschouwing.

Hoopvol Brussel (Brussels Interreligieus en –Levensbeschouwelijk platform)

Contactgegevens: www.hoopvolbrussel.be

Lombardstraat 69 - 1000 Brussel - tel.: 02/ 549.63.42

Hoopvol Brussel is een ontmoetingsforum van leiders uit verschillende religieuze en levensbeschouwelijke tradities. Dit overheidsinitiatief werd opgericht vanuit de overtuiging dat multiculturaliteit veeleer een bron van rijkdom dan van verdeeldheid kan zijn. Het platform streeft ernaar een dialoog en een samenwerking tot stand te brengen onder de vertegenwoordigers van de verschillende tradities. Zij kunnen op die manier eveneens hun morele autoriteit aanwenden en waarden van verdraagzaamheid en wederzijds respect uitdragen naar hun respectievelijke achterban. Hoopvol Brussel wil ook een structuur zijn die bij eventuele spanningen door middel van een gemeenschappelijk optreden van de verschillende vertegenwoordigers kan oproepen tot kalmte, tot bezinning en tot respect. De verschillende christelijke stromingen en de islam hebben een vertegenwoordiger in dit platform. Dit gaat echter om een Brussels initiatief en heeft dus geen rechtstreekse invloed op de Vlaamse situatie. Het heeft wel een voorbeeldfunctie.

Referenties

- Abicht, Ludo
2001 Multicultuur no, intercultuur si! *In* Intelligente emotie. Ludo Abicht. Pp. 121-138. Antwerpen: Houtekiet.
- Abu-Nimer, Mohammed
2001a Conflict Resolution, Culture and Religion: Toward a Training Model of Interreligious Peacebuilding. *Journal of Peace Research* 38 (6): 685-704.
2001b (red.) Reconciliation, justice and coexistence: theory and practice. Lexington: Lexington books.
- Ajouaou, Mohamed
2003 De interreligieuze dialoog: kansen en beperkingen. Elektronisch document. <http://www.flwi.ugent.be/cie/CIE/majouaou6.htm>.
- Akhandas, Anissa, Katrien Alexander, Sven Corthout, e.a., red.
1995 Brug of breuk? Dialoog tussen Moslims en Christenen. Leuven: Davidsfonds/Pax Christi.
- Alexander, Katrien
1999 Neem Europese islam als uitgangspunt. *De Standaard*, 6 februari: 15.
- Amir, Yehuda
1969 Contact hypothesis in ethnic relations. *Psychological Bulletin* 71: 319-342.
- Aram I
2002 Challenges Facing Christian-Muslim Dialogue. Introductory Remarks. *Current Dialogue* 40. Elektronisch document. <http://www.wcc-coe.org/wcc/what/interreligious/cd40-05.html>.
- Aslan, Adnan
1998 Religious pluralism in christian and islamic philosophy: the thought of John Hick and Seyyed Hossein Nasr. Richmond: Curzon.
- Baagil, Hassan M.
1984 Muslim Christian Dialogue. WAMY Studies on Islam. Elektronisch document. <http://www.muslimworld.co.uk/muslimchristian.htm>.
- Barret, David, Kurian, George, en Todd Johnson, red.
2001 World Christian Encyclopedia: A comparative survey of churches and religions in the modern world (2 delen). New York: Oxford University Press.
- Barth, Frederik, red.
1998 [1969] Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference. Prospect Heights: Waveland Press.
- Bauer, Raoul
1999 Dialoog veronderstelt twee autonome partners. *De Standaard*, 6 februari: 15.
- Berger, Maurits
2001 Kruistocht en Jihad: de aanslagen in de Verenigde Staten en de dreiging van de islam. Amsterdam: Kosmos.
- Billiet, Jaak, Ann Carton, en Rik Huys
1990 Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van Belgen tegenover migranten. Leuven: Departement Sociologie/Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U.Leuven.
- Bleek, Wolf
1978 Achter de coulissen: antropologisch veldwerk in Ghana. *Terreinverkenningen in de culturele antropologie* 15. Assen: Van Gorcum.
- Borrmans, Maurice
1984 De dialoog tussen christenen en moslims: een terreinverkenning. Amersfoort: De Horstink.

- Bousetta, Hassan
 2004 Islam en moslims in België. Lokale uitdagingen & algemeen denkkader. Synthesenota. Meryem Kanmaz, vert. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Césari, Jocelyne
 2004 When Islam and democracy meet: Muslims in Europe and in the United States. New York: Palgrave Macmillan.
- Colpaert, Marc
 2002 Geen interculturele dialoog zonder een interreligieuze en intrareligieuze dialoog. NoordZuid Cahier. Elektronisch document. <http://www.mo.be/archief/archief1.htm#>.
- Coward, Harold, en Gordon Smith, red.
 2004 Religion and peacebuilding. Albany: State University of New York Press.
- Dassetto, Felice, red.
 1997 Facettes de l'Islam belge. Louvain-la-Neuve : Bruylant-Academia.
- De Clerq, Eva
 2003 Het religieuze pluriversum. Filosofische bemerkingen bij de interreligieuze dialoog tussen jodendom, christendom en islam. Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven.
- Deedat, Ahmed
 1996 Interview with Sheikh Ahmed Deedat. Elektronisch document. <http://www.islam.org.au/articles/13/DEEDAT.HTM>.
- De Ley, Herman
 1999 De Islam: Thuis in Vlaanderen? Elektronisch document. <http://www.flwi.ugent.be/cie/CIE/deley1.htm>.
 2005 Moslims in de Europese, i.c. Belgische, lekenstaat. Cursusnotities. Elektronisch document. http://www.flwi.ugent.be/cie/CIE/deley30_1.htm.
- De Pooter, Patrick
 2002 De rechtspositie van erkende erediensten en levensbeschouwingen in Staat en maatschappij. Brussel: De Boeck en Larcier.
- De Volder, Jan
 2005 Dialoog. Gesprekken tussen priester Hendrik Hoet, rabbijn Aharon Malinsky en imam Jamal Maftoufi. Hoopvolle stemmen voor een angstige tijd. Tiel: Lannoo.
- Eriksen, Thomas Hylland en Finn Sivert Nielsen
 2001 A history of anthropology. Londen: Pluto Press.
- Esposito, John L., red.
 2003 Oxford Dictionary of Islam. Oxford: Oxford University Press.
- Esterberg, Kristin G.
 2002 Qualitative methods in social research. London: McGraw-Hill.
- Feroldi, Vincent, red.
 2003 Chrétiens et musulmans en dialogue: les identités en devenir (Travaux de GRIC 1996-2003). Parijs: L'Harmattan.
- Geertz, Clifford
 1989 De antropoloog als schrijver. Meile Snijders, vert. Kampen: Kok Agora.
- Glorieux, Jan
 2006 Zoeken naar God in gezamenlijke wonden. Tertio, 18 januari: 8-9.
- Haddad, Yvonne Yazbeck
 1999 The Globalization of Islam. The return of Muslims to the West. In The Oxford History of Islam. John L. Esposito, red. Pp. 601-641. Oxford: Oxford University Press.
- Halliday, Fred
 2005 One hundred myths about the Middle East. Londen: Saqi.

- Harris, Marvin
1990 Emics and etics revisited. *In* Emics and etics: The insider/outsider debate. Thomas N. Headland, Kenneth L. Pike en Marvin Harris, red. Pp. 48-61. Newbury Park: Sage.
- Hunter, Shireen T., red.
2002 Islam, Europe's Second Religion. The New Social, Cultural, and Political Landscape. Westport: Praeger Publishers.
- Huntington, Samuel P.
2002 [1996] The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Free press.
- Idema, Greco
2006 Interreligieus Werken. Budel: Damon.
- Jackson, Anthony, red.
1987 Anthropology at home. Londen: Tavistock Publications.
- Jones, Delmos
1970 Toward a Native Anthropology. *Human Organization* 29(4): 251-259.
- Jukko, Risto
2001 Trinitarian theology in christian-muslim encounters: theological foundations of the work of the French Roman Catholic Church's Secretariat for Relations with Islam. *Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft* 50. Helsinki: Luther-agricola-society.
- Kanmaz, Meryem, en Mohamed El Battiui
2003 Moskeeën, imams en islamleerkrachten in België. Stand van zaken en uitdagingen. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Kloos, Peter
2002 Culturele antropologie. Een inleiding. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Leman, Johan
1994a (red.) Kleur bekennen. Omdat België multicultureel zal zijn. Tiel: Lannoo.
1994b Multiculturalisme en etniciteit: beleidsperspectieven. *In* Bakens voor recht en beleid in de multiculturele samenleving. M.-C. Foblets. Pp.11-16. Cultuur en migratie, 1. Brussel: Cultuur en migratie.
1998 (red.) The dynamics of emerging ethnicities: immigrant and indigenous ethnogenesis in confrontation. Frankfurt a.M.: Lang.
1999 Religions, Modulators in Pluri-Ethnic cities: An Anthropological Analysis of the Relative Shift from Ethnic, Supra-Ethnic and Meta-Ethnic Faith Communities in Brussels. *Journal of Contemporary Religion* 14(2): 217-231.
2003 Muslims and Christians: The Urgency of Dialogue and Collective Engagement. An anthropological approach. *Kolor Journal on Moving Communities* 3 (1): 77-90.
- Lewis, Bernard
2003 De crisis van de islam. Jihad en de wortels van de woede. Utrecht: Het Spectrum.
- Lewis, Diane
1973 Anthropology and colonialism. *Current Anthropology* 14(5): 581-602.
- Lønning, Per
2002 Is Christ a Christian? On inter-religious dialogue and intra-religious horizon. *Forschungen zur systematischen und ökumenischen Theologie* 100. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Maalouf, Amin
1998 Les identités meurtrières. Paris: Bernard Grasset.
- Maas, Wilhelm
1993 Arabisme, islam en christendom. Conflicten en overeenkomsten. P. Giel-de Looff, vert. Zeist: Christophoor.
- Maher, Naziha
1999 Dialoog tussen christenen en moslims. Het mogelijke gesprek. Interview met Maurits Berger. *Wereldwijd Magazine*, juni.

- Manço, Altay A.
2005 Dialoguer avec les communautés musulmanes d'Europe. Propositions pratiques pour résoudre et prévenir des problèmes de cohabitation interculturelle. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Manço, Ural, red.
2000 Voix et voies musulmanes de Belgique. Publications des Facultés universitaires Saint-Louis: Travaux et recherches, 43. Brussel: Facultés universitaires Saint-Louis.
- Mattheeuws, Christel
1994 De erkenning van de Islam in België: een rechtsantropologische discussie over rechtspluralisme. Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven.
- McLeod, Hugh, en Werner Ustorf, red.
2004 The decline of Christendom in Western Europe, 1750-2000. Cambridge: Cambridge University Press.
- McGrath, Allister E.
1997 Christelijke theologie: een introductie. Kampen: Kok.
- Mennes, Lien
2001 Help, een moslim in mijn klas! Het katholieke beleid ten aanzien van moslims op lagere katholieke scholen in Vlaanderen. Licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent.
- Michiels, Robrecht
1991 Het wereldchristendom: overzicht van de christelijke kerken. Averbode: Altoria.
- Minten, Dominique
2005 Benedictus de pessimistische. Balans van eerste vier maanden pontificaat. De Standaard, 18 augustus: 19.
- Morton, John
1999 Anthropology at Home in Australia. The Australian Journal of Anthropology. Elektronisch document.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2472/is_3_10/ai_58469685.
- Naim, C.M.
1998 Getting Real about Christian-Muslim Dialogue. ISIM Newsletter 1/98 (ISIM Review): 31.
- Nasr, Seyyed Hossein
1987 Traditional Islam in the modern world. Londen: KPI.
- Nielsen, Jørgen
2004 Muslims in Western Europe. 3de editie. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Painadath, Sebastian
2004 De geest breekt muren af: vernieuwing van ons geloof door de interreligieuze dialoog. Gent: Carmelitana.
- Panafit, Lionel
1999 Quand le droit écrit l'Islam: l'intégration juridique de l'Islam en Belgique. Brussel: Bruylant.
- Panikkar, Raimundo
1999 The intrareligious dialogue. Mahwah: Paulist.
- Peoples, James en Garrick Bailey
1990 Humanity. An Introduction to Cultural Anthropology. 2de editie. St. Paul: West Publishing Company.
- Pettigrew, Thomas F.
1998 Intergroup contact theory. Annual Review Psychology 49: 65-85.
- Platti, Emilio
1998 Moslims onder ons. Averbode: Altoria.
2003 Islam, van nature een vijand? Averbode: Altoria.

- Ramadan, Tariq
2004 Western Muslims and the future of Islam. Oxford: Oxford University Press.
- Rasmussen, Lissi
1988 From Diapraxis to Dialogue. Christian-Muslim Relations. *In Dialogue in Action. Essays in Honour of Johannes Aagaard.* Lars Thunberg, Moti Lal Pandit en Carl Vilhelm Fogh-Hansen, red. Pp. 277-293. New Delhi: Prajna Publications.
1997 Diapraxis og dialog mellem kristne og muslimer – I lyset af den afrikanske erfaring. Doctoraatsverhandeling, Aarhus Universiteit.
- Riexinger, Martin
2002 The Islamic Creationism of Harun Yahya. ISIM Review 11: 5.
- Roebben, Bert, red.
2000 Religieus opvoeden in een multiculturele samenleving. Leuven: Davidsfonds.
- Roy, Olivier
2003 De globalisering van de islam. W. van der Star, vert. Amsterdam: Van Gennep.
- Shadid, Wasif A. R., en Pieter Sjoerd van Koningveld
1996 Moslims als minderheid: Vergruizeling van het westerse islambeeld. *In Tolerantie getolereerd? Islamitische en westerse opvattingen.* Ruddy Doom, red. Pp. 51-68. Gent: Mys en Breesch.
2002 (red.) Intercultural relations and religious authorities: Muslims in the European Union. Leuven: Peeters.
- Sherwin, Byron L., en Harold Kasimow, red.
1999 John Paul II and interreligious dialogue. Maryknoll: Orbis Books.
- Struyf, Daniël, en Isabelle Pareit
1999 Kritiek der islamitische rede. De Standaard, 6 februari: 15.
- Suchard, Derek
2006 The limits of an ethic-centric inter-religious dialogue. A scientific essay in systematic theology. Doctoraatsverhandeling, Radboud Universiteit Nijmegen. [Elektronisch document. http://webdoc.uibn.ru.nl/mono/s/suchard_d/limiofane.pdf].
- Talbi, Mohamed
1972 Islam et dialogue. Réflexions sur un thème d'actualité. Tunis: Maison Tunisienne de l'Édition.
- Timmerman, Christiane, en Barbara Segaert
2005 How to conquer the barriers to intercultural dialogue: Christianity, Islam and Judaism. Gods, humans and religions 5. Brussel: Lang.
- Valkenberg, Pim
2005 Heeft het concept 'Abrahamitische religies' toekomst? Concilium 5: 103-111.
- Van den Broeck, Omar Luc
2002 De islam in België. Bedreiging of verrijking? Antwerpen: Manteau.
- Van Impe, Liesbeth
2004 Mannen met baarden die elkaar omhelzen (interview met Rik Torfs). De Morgen, 22 december: 7.
- Vermeulen, Urbain
1999 Islam en Christendom. Het onmogelijke gesprek? Leuven: Davidsfonds.
- von Sicard, Sigvard, en Ingo Wulfhorst, red.
2003 Dialogue and beyond: Christians and Muslims Together on the Way. The Lutheran World Federation Studies 1. Geneva: Lutheran World Federation.
- Wulfhorst, Ingo
2003 Interfaith Dialogue or Mission? Thinking it over Series 3. Geneva: The Lutheran World Federation Departement for Theology and Studies.

Yahya, Harun
2004 A call for unity. Istanbul: Global Publishing.

Zebiri, Katharine
1996 Muslims and Christians face to face. Oxford: Oneworld.

Zemni, Sami, en Nadia Fadil
2003 Religieuze zingeving in een seculiere maatschappij. *In* Wanneer wordt vreemd vreemd? De vreemde in beeldvorming, registratie en beleid. Minderheden in de samenleving 14. Christiane Timmerman, Ina Lodewyck, Dirk Vanheule en Johan Wets. Pp. 203-211. Leuven: Acco.